

ANDORKA RUDOLF:

BEVEZETÉS A SZOCIOLÓGIÁBA

(jegyzetek)

1. A SZOCIOLÓGIA MINT TUDOMÁNY

A szociológia a társadalmi élet törvényszer ségeit kutató tudomány.

A szociológusok többsége azt vallja, hogy ha soha nem is lehetünk biztosak abban, hogy megtaláltuk az igazságot, kutatásaink közelebb visznek a megismeréshez, azaz minden új hipotézissel, amelyet a megcáfolódott korábbi hipotézis helyett fogalmazunk meg, közelebb kerülünk az igazsághoz. Tudományfilozófiai vitakérdés, hogy a tudományok ó közöttük a szociológia ó úgy fejlődnek-e, hogy a korábbi ismeretekre építve egyre több új ismeretet halmozunk fel, vagy pedig tudományos forradalmak ó útján, vagyis úgy, hogy id vel felismerjük, hogy halmozódó ismereteink nem magyarázzák meg a valóságot, ezért félredobjuk az addigi megközelítést, a új kérdéseket fogalmazunk meg, azaz új nézőpontból közelítünk az igazsághoz. Ezt nevezik *tudományos paradigmaváltásnak* (Kuhn, 1984). Nem kétséges, hogy léteznek tudományos forradalmak. A szociológia tudományának lényegéhez tartozik tehát az elméleteknek a valósággal való összevetése. A valósággal való ó tudományos módszerekkel végzett ó összevetés nélkül nem beszélhetünk tudományos szociológiáról.

A tudomány úgy működik, hogy az el kerül problémát meg kell oldani. A szociológia m velésének két meghatározó kritériuma:

- a társadalomnak el kell érnie egy bizonyos szint fejlettséget, hogy a szociológia megjelenhessen
- bizonyos mérték demokrácia is el feltétele a szociológiának.

A társadalmi struktúra, intézmények, kultúra

A **társadalmi struktúrán** a legáltalánosabb értelemben az egyének és társadalmi csoportok közötti viszonylag tartós viszonyokat (például alá- és fölérendeltséget) értjük. Társadalmi **intézménynek** nevezzük a legáltalánosabb értelemben a társadalom tagjainak többsége által végzett tevékenységek alapvet módját, mintáját. A **kultúrán** az anyagi javak, normák és értékek együttesét értjük. A társadalom tagjainak egész életét befolyásolja a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetük. Három példával lehet a társadalom és az egyének viszonyát jellemezni:

1. *Durkheim* a társadalmat a bronzhoz hasonlította, amelynek tulajdonságai nem vezethetők le egyszer en az alkotórészei, a réz és az ón tulajdonságainak

összehasonlításából. A társadalom tehát egyszer en a tagjainak az összege.

2. *Giddens* (1995) nyomán a társadalmi struktúrát, intézményeket, kultúrát egy lakóházhoz hasonlíthatjuk, amelynek falai, mennyezete, ajtói és ablakai meghatározzák benne lakók mindennapi tevékenységeit. Azonban a benne lakók folyamatosan átépítik, azaz tevékenységükkel újratermelik, de változtatják is a struktúrát, intézményeket, kultúrát.
3. Egy elkeseredett római egyszer kijelentette: Ő A római szenátorok jó emberek, de a szenátus rossz bestia. Más szóval a szenátus másképpen viselkedett, mint azt tagjainak egyenkénti tulajdonságai alapján el lehetett volna várni. A szenátus együttes döntéseit csak úgy érthetjük meg, ha megismerjük a szenátus struktúráját (pl. kik vannak hangadó pozícióban?), és kultúráját (pl. hogyan illik az üléseken viselkedni?).

A társadalomtudományok történeti kialakulása

A társadalomtudományok mind a filozófiáról váltak le abban a történeti korszakban, amikor erre társadalmi igény mutatkozott, és mikor az önálló tudományhoz szükséges ismeretek elégségesek voltak.

Els ként a XVII. század közepén a *demográfia* önállósult, amikor *John Graunt* a londoni halálozási adatokat kezdte tanulmányozni. Néhány évtized múlva, a XVII. század második felében jelentek meg *John Locke* politikatudományi munkái ó politikatudomány végleges elkülönülése a filozófiától. Majnem egy évszázaddal kés bb függetlenül *Adam Smith* alapmunkáival a *közgazdaságtan*, melynek els dleges célja annak bizonyítása volt, hogy ha az állam nem avatkoz be a gazdasági életbe, akkor a piacon egyes emberek önérdeteket követ viselkedése optimális gazdasági eredményhez vezet. Legjobb tehát a sláthatalan kézreő hagyni a gazdasági élet szabályozását. A klasszikus polgári közgazdaságtan az ember természetére (*homo oeconomicus*) vonatkozó egyszer feltevésekb l indult ki, s azokból deduktív módon vezette le tételeit. A sláthatalan kéző, azaz a piac szabad m ködése gazdasági növekedést idéz el , de a társadalom nagy tömegei elvesztik korábbi megélhetési alapjukat (földjüket), s széls séges nyomor fenyegeti ket. Az elégedetlenség forradalomhoz vezetett. A szociológia el futárai, Saint-Simon, Comte és Tocqueville, valamint tudományunk három nagy klasszikusa, Marx, Durkheim és Weber a XIX. sz. els évtizedeit l az els világháborúig pontosan ezeket a folyamatokat próbálták megérteni.

A szociálpszichológia a századforduló körül a pszichológiából alakult ki, melynek kialakulásához az a felismerés vezetett, hogy az egyén a nagyobb társadalmi csoportokban másképpen viselkedik, mint elszigetelt egyénként.

A társadalomnéprajz két forrásból táplálkozott. Európában és f leg Közép-Európában azzal a céllal indult, hogy összegy jtse a népi kultúrát (népdalt, népmesét stb.) és a tárgyakat (népviseletet). Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban viszont a gyarmatokon él nem európai kultúrájú népek gondolkodásának és viselkedésének megértése volt a cél.

A szociológia tárgya, módszere és alapvet szemlélete

A szociológia *tárgya* tekintetében, mint társadalomtudomány a társadalom egészét vizsgáló tudomány.

A *módszer* tekintetében a szociológia, amely a tömegesen el forduló jelenségekre vonatkozó empirikus adatgy jtést, továbbá ezeknek az adatoknak elemzését használja kitüntetett módszerként

A szociológiát azonban a tárgyan és a módszerein kívül leginkább alapvet szemlélete különbözteti meg a többi társadalomtudománytól. A szociológusok többsége úgy véli, hogy az ember életének minden jellemz jét ó életesélyeit ó er sen meghatározza a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyzete. A társadalmi helyzet befolyásolja azt, hogy mekkora jövedelmet tud elérni, milyen lakásban lakik, milyen iskolai végzettséget szerez, hány gyermeke születik, hány évig él, vagy milyen valószínűséggel válik alkoholistává, vagy kerül börtönbe. Ez a hatás természetesen nem determinisztikus jelleg , hanem inkább sztochasztikus, azaz valószínűségi jelleg .

A társadalomtudományok emberképe

A szociológia a többi társadalomtudománytól emberképe tekintetében is különbözik. Közismert a klasszikus gazdasáтан emberképe, a **homo oeconomicus**. Eszerint az ember mindig racionálisan dönt, a haszna maximalizálására törekszik. A szociológia viszont a **homo sociologicus** (Dahrendorf 1958, Andorka 1995) emberképből indul ki. Eszerint az ember tevékenységében a társadalmi normákhoz igyekszik alkalmazkodni. E normák háttérben értékek állnak. A pszichológiában több emberképpel is találkozhatunk, de valamennyi irányzat

súlyt helyez az egyéni lelki tényezők szerepére, pl. a pszichoanalízis szerint az egyént jelentős mértékben tudat alatti motívumok irányítják, és ezek erősebbek a haszonmaximalizálásnál és a normakövetésnél. Ennek alapján beszélhetünk **homo psychologicus**ról is. A politikatudomány többnyire abból indul ki, hogy az embert alapvetően a hatalomvágy, a hatalom megszerzése és megtartása mozgatja. Ezt az emberképet **homo politicus**nak nevezhetjük.

Mire jó a szociológia?

Nyilvánvalóan a szociológiában jártas egyén *jobban megérti a társadalmat*, amelyben él, ezért jobban tud védekezni minden manipulációval, demagógiával, félrevezető nézettel szemben.

Konkrét társadalmi problémák megoldását segíti el azzal, hogy ismereteket ad ezeknek a problémáknak a megismeréséhez.

Felhasználható az *előrejelzésben és tervezésben* is az igazi tudomány kritériuma egyes vélemények szerint, hogy előre jelezni tudja az eseményeket, folyamatokat. Nagy történelmi fordulatokat, gyors és radikális változásokat a szociológia általában nem tud előre jelezni, megjósolni. Társadalmi tervezés is pl. egy település fejlődését lehet lehet politikai eszközökkel befolyásolni, azonban illúzió, hogy a társadalom egésze központilag tervezhető.

A szociológia nem alkalmas arra, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés nagy évszázados irányait, változásait megjósolja. *Robert K. Merton* (1980) is amerikai szociológus is szerint a szociológia középszintű törvényszerűségek kutatására használható, azaz legfeljebb középszintű elméleteket fogalmazhat meg. Középszintű elmélet az olyan elmélet, mely egy jól definiálható jelenség (pl. deviáns viselkedések) előfordulását értelmezi egy adott társadalomban és korszakban.

A szociológus szerepei

Raymond Aron francia szociológus szerint háromfajta szociológus vagy szociológiai magatartás létezik:

1. az uralkodó tanácsadója is a kormánynak szakértő tanácsokat, reformjavaslatokat kidolgozó szociológus.
2. a nép orvosa is a szegények, elnyomottak, kizsákmányoltak problémáit kutatja.
3. a tudomány főpapja is az egyetemeken, kutatóintézetekben elvont elméleti és módszertani problémákkal foglalkozik

Szociológiai kutatás és politikai cselekvés

Minden szociológusnál felvetődik a szociológia tudománya és a politikai cselekvés közötti viszony kérdése.

Max Weber (1970a, 1989) vizsgálta a legmélyebben a tudósi és a politikai tevékenység közti különbségeket. A tudósnak szerinte arra kell törekednie, hogy megállapításait, ismereteit, módszereit ó szemléletes példája szerint ó a hív katolikus és a szabadkőműves egyformán felhasználhassa.

A tudós számára a legfőbb érték, hogy a tudományos igazságot kimondja, legalábbis közeledjen afelé. A politikus ezzel szemben arra törekszik, hogy hatalomra jusson, a hatalmat megtartsa, vagy ó Max Weber fennköltebb megfogalmazásában ó politikai céljait, eszményeit a társadalomban megvalósítsa.

A szociológiai kutatások objektivitása

A tudománynak objektív megállapításokat kell megfogalmaznia, s a tudományt nem befolyásolhatják a kormány, a pártok, a különböző társadalmi csoportok, de még a kutató saját politikai nézetei, érdekei sem. Ha ugyanis ezek a nézetek befolyásolják a tudományos munkát, akkor az nem érdemli meg a tudomány elnevezést, hanem egyszeren **ideológiáról** van szó, vagyis egy olyan világról, mely az emberek egy részének érdekeit szolgálja. Karl Marx szerint a tudóst ugyanúgy, mint más embert, döntően befolyásolják társadalmi helyzetéből következő érdekei. A burzsoáziából származó tudóst a burzsoázia érdekei befolyásolják. Csak a proletariátushoz tartozó tudós képes objektív igazságot kimutatni, mert a proletariátusnak ez az érdeke.

Max Weber (1970b) sokkal árnyaltabban értelmezte ezt a problémát. Véleménye szerint a tudósnak az a kötelessége, hogy hideg fejjel nézzen szembe a mindenkori uralkodó eszményekkel, és szükség szerint szembe kell helyezkednie azokkal.

Mannheim Károly (1953) Marxszal ellentétes álláspontot foglalt el. Szerinte sem a burzsoázia, sem a proletariátus pártján álló tudós nem képes objektív maradni, mert az osztályérdekek befolyása alól egyik sem tud szabadulni. Viszont a szabadon lebegő értelmiségő, aki nem kötődik osztályhoz és párthoz, objektívan tárhatja fel a valóságot.

Gunnar Myrdal (1972) szerint a társadalomtudós nem tudja az általa elfogadott értékektől függetleníteni magát a kutatásban, ezért leghelyesebb, ha ezeket az értékeket világosan kimondja, mint maga is tette az amerikai fekete népekről írott nagy munkájában (Myrdal 1944). Abból indul ki, hogy az amerikai társadalomnak egyik alapvető értéke az emberek közötti egyenlőség, tekintet nélkül fajra, nemre stb.

Egyes szociológusok forradalmi mozgalmakhoz csatlakoztak, mások reformista politikát támogattak, ismét mások igyekeztek magukat az aktív politizálástól távol tartani. Egyesek hajlamosak azt állítani, hogy csak bizonyos értékeket elfogadó szociológusok képesek felárni a valóságot, ezért a más álláspontokhoz közel állókat nem tekintik tudósnak. Jellemző példa erre *Talcott Parsons* kirekesztése a 1970-es években.

2. A SZOCIOLÓGIA TÖRTÉNETE

A szociológia mint önálló, saját témakörrel, elméletekkel és módszertannal rendelkező tudomány megszületése csak a XIX. századra tehető. A gyors iparosodás, urbanizáció, a ahgoymányos társadalom intézményeinek, gondolkodásmódjának, értékeinek és normáinak rohamos változása nemcsak pozitív eredményekkel jár, hanem súlyos társadalmi

problémákkal is, mint pl. a munkásosztály alacsony életszínvonala, a nagyvárosok szegénynegyedeinek nyomora, a b nözés, a prostitúció, az alkoholizmus terjedése, családok felbomlása stb. Az els szociológusok ebben a társadalmi környezetben jelentek meg, ezeknek a problémáknak felmérésére és magyarázatára vállalkoztak.

A szociológia korszakai:

1. El futárok
2. ŐAlapítóatyákő
3. A klasszikusok kortársai
4. A két világháború közti szociológusok
5. Szociológiai irányzatok a II. világháború után
6. A 80-as és 90-es évek szociológiája
7. Cseh(szlovák) ill. a magyar szociológia története

Az el futárok

Durkheim szerint Claude Henri Saint-Simon (1760-1825) volt az els szociológus, mert törvényszer ségeket keresett a társadalmak fejl désében. Gondolatainak történeti háttérét a francia forradalom és a restauráció adta. Szerinte két er mozgatja a társadalmakat: a megszokás ereje, mely a szokásokban ölt testet, valamint az újításra való hajlam, amely a változásokra irányuló kollektív aspirációkban testesül meg. Saint-Simon három nagy társadalmi típust különböztet meg:

- a teológiai
- a katonai
- és az ipari társadalmat.

A fejl dés az ipari társadalom irányában halad. Ezért Saint-Simont az ipari társadalom elméletének megfogalmazójának tekintjük. Szerinte az emberek kormányzását fel fogja váltani a dolgok adminisztrációja. A gazdasági és társadalmi folyamatokat tervezni fogják. Szerinte a francia forradalmat az okozta, hogy a katonai eredet régi uralkodó osztály és a dologtalan osztály nem volt hajlandó átadni a társadalom vezetését a dolgozóknak, a tudósoknak, az iparosoknak.

Auguste Comte-ot (1798-1857) els sorban azért szokták az els szociológusnak tekinteni, mert fogalmazta meg a szociológiának mint önálló tudománynak az igényét, valamint t le származik a Őszociológiaő elnevezése is. Comte szerint a társadalmat ő ugyanúgy mint a természetet ő determinisztikus törvények uralják. Következésképpen a szociológia képes el re látni a szükségszer en bekövetkez változásokat, így a szociológiának az a feladata, hogy el remozdítsa, könnyebbé és kevésbé fájdalmassá tegye a fejl dését. Ma is vita tárgya, hogy a szociológia és a természettudományok azonos típusú, vagy pedig egymástól eltér tudományok. A vitában Karl Popper képviselte a **pozitivizmushoz** közeli álláspontot, a Frankfurter Iskola az azzal ellentétes álláspontot (Papp 1976)

Comte megfogalmazta az emberiség fejl désének elméletét, de ebben a gondolkodásra, a filozófiára helyezte a hangsúlyt. Ő is három korszakot különböztet meg:

- teológiai korszakot ő melyben isteni lényeg beavatkozásával magyarázzák a jelenségeket
- metafizikai korszakot ő melyben elvont gondolatokkal magyarázzák ket
- pozitív korszakot ő melyben természettudományos módszerrel kimutatott törvényekkel magyarázzák ket

Alexis de Tocqueville (1805-1859) ő számos korábbi szociológiai történeti munka nem sorolta az els szociológusok közé. Nehéz eldönteni, mennyiben volt szociológus, és mennyiben politikus esetleg történész.

Raymond Aronnal az élen többen is a legfontosabb szociológusok közé sorolják. Tocqueville a valóságos társadalmi jelenségek megfigyeléséből és elemzéséből indult ki és ezáltal keresett választ az általa feltett kérdésekre. Érdelkességének középpontja a demokrácia, mely az amerikai ill. a francia forradalmak következtében jött létre. Szerinte a demokratikus rendszer lehet liberális, mint Amerikában és despotikus, mint Franciaországban.

Az alapító atyák

Karl Marx (1818-1883) és munkatársa, Friedrich Engels (1820-1895) köztudottan nemcsak tudósok voltak, hanem nagy jelentőségű politikai mozgalmat is szerveztek. Tudományos munkásságuk kiterjedt a szociológián kívül a közgazdaságtanra és a filozófiára is. Szociológiai jellegű munkáikat három csoportba sorolhatjuk:

1. Az egy-egy társadalom meghatározott történeti időszakát elemző művek, mint a *Munkásosztály Angliában*, a *Brumaire 18*, az *Osztályharcok Franciaországban*, a *Parasztháború Németországban* és a *Forradalom és ellenforradalom Németországban*
2. A kapitalista társadalom működését elemző művek
3. Az egész történeti fejlődést átfogó történelemfilozófiai művek, mint a *Kommunista kiáltvány*.

Marx és Engels legfontosabb szociológiai gondolatait és azoknak a mai szociológiára való hatását a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Munkásságuk középpontjában a **kapitalista rendszer** elemzése, ellentmondásainak feltárása, valamint a kapitalizmus szükségszerű összeomlása állt. Szerintük a kapitalista társadalom alapvető jellemzője az, hogy a tőkeosztály áll a munkásosztállyal szemben, a tőkés kizsákmányolja a munkásokat. A munkások személyileg szabadok, de megélhetésük érdekében kénytelenek eladni bérmunkásként munkájukat a tőkésnek, akik a termelési eszközök birtokában vannak. Sokkal kevesebbet írtak a kapitalizmust követő **szocialista rendszerrel**, ill. az azt majd felváltó kommunista rendszerrel, melyben megszűnik a kizsákmányolás. A szocializmusban a jövedelmeket a végzett munka arányában osztják el, a kommunizmusban mindenki szükségletei szerint részesül a megtermelt javakból. A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételében látták a szocialista rendszer másik fő jellemzőjét. A szocialista rendszerekben a termelési eszközök többsége állami tulajdonban van, és központi gazdasági tervezés folyik.
2. A kapitalista és a szocialista rendszer fogalma egy nagy történelmi fejlődési elméletbe, az ún. **formációelméletbe** illeszkedik, miszerint az emberiség az ősközösségi társadalom után a rabszolgatartó, a feudális, a kapitalista és a szocialista rendszeren megy keresztül, míg végül a kommunista társadalomban csúcsosodik ki, a történelem itt ér véget. A rabszolgatartó társadalomban a rabszolga a rabszolgatartó tulajdona, így munkára kényszeríthető. A feudális társadalomban a földesúr a földet jobbágyszámba tartóknak adja használatba, kik ezért különféle szolgáltatásokat kötelesek teljesíteni. A kapitalista társadalomban a bérmunkásnak nincs jogi kötelezettsége, de megélhetése érdekében kénytelen bérmunkát vállalni a tőkés üzemiében.
3. A korábban nagyhatalmú marxizmus hanyatlását elsősorban kétségtelenül az a marxista jóslat okozta, hogy a kapitalista társadalom után szükségszerűen következik a szocialista társadalom. A szocialista rendszer ó Marx jóslatával ellentétben, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban fog először megvalósulni a szocializmus ó külső

hatalmi ráhatás nélkül a meg lehet sen elmaradott társadalmakban valósult meg. Bizonyos fejlettségi szint elérése után a szocialista társadalom rendre összeomlott és helyén egy kapitalista típusú rendszer valósult meg. Karl Popper (1989), aki Marx elméletét bírálva mondta, hogy a jövőbeli történelmi fejlődés kutatása nem tudományos feledat.

4. Marx több, a korabeli kapitalista társadalmakban megfigyelt tendenciára alapozta azt a jóslatát, hogy a kapitalizmust felváltja a szocializmus. Ilyen a gazdasági válságok ismétlődő megjelenése. (1929-es évet követő világgazdasági válság)
5. Marx megfigyelte a munkásosztály elnyomorodását, melyről kétféle értelemben beszélt:
 - az abszolút elnyomorodás az a munkások életszínvonala abszolút értelemben egyre mélyebbre süllyed, vagyis egyre kisebb bérből egyre kevesebbet tudnak élelmiszerre, ruházódásra, lakásra fordítani.
 - relatív elnyomorodás az a munkások életszínvonala nem szükségképpen süllyed abszolút értelemben, de a tőkés és a munkások jövedelme közötti rés egyre nagyobbá válik.

Értéktöbbletelmélet az az áru értéke arányos az elállításhoz fordított munkával arányos. Az áru ára ezen értékkel azonos, vagy afelé közeledett. Marx szerint a munkaerő az egyetlen áru, melynek két eltérő értéke van:

a/ használati értéke az egyenlő az általa elállítható áruk értékével

b/ az értéke az egyenlő azzal az árumennyiséggel, munkával, amelyet a reprodukcióra (létfenntartásra) kell fordítani

Mivel a használati értéke nagyobb mint az értéke, a tőkések a különbözetet elsajátítják. Ezt nevezi kizsákmányolásnak.

6. Az **osztály** Marx szerint azon egyének csoportja, akik a termelési eszközökhöz való viszony tekintetében azonos helyzetben vannak. A termelési eszközök a tőkés tulajdonában vannak, a munkásoknak nincsenek termelési eszközei. Ez határozza meg helyzetüket, az érdekeiket, a társadalmi tudatukat. Marx a tőkésben két osztályt különböztet meg, a kizsákmányolókat és a kizsákmányoltakat, a tőkészeket és a bérmunkásokat.

7. Az osztályfogalomnál is erősebben hat ma is a szociológiára Marx azon tétele, hogy a **konfliktus** az emberi társadalmak lényegéhez tartozik, sőt a konfliktus a társadalmak fejlődésének egyik mozgatóereje. Marx szerint a szocialista társadalomban eltűnik a konfliktus, a kommunizmusban teljes lesz a társadalmi **harmónia**. A mai szociológia ún. konfliktuselméleti irányzata túlmegy Marxon, és azt állítja, hogy minden emberi társadalomban voltak, vannak és lesznek konfliktusok, melynek legélesebb formája a forradalom. Ezeket Marx pozitívan értékelte, mert ezek valósítják meg egyik társadalmi formációból a másikba való átlépést. A szociológia konfliktuselméleti irányzatával szemben áll a funkcionista irányzat, vagy **harmóniaelmélet**, amely a társadalmak lényegét az együttműködésben látja, és a konfliktusban társadalmi problémát lát.

8. **Elidegenedés elmélete** az elsősorban a munkaviszonyokban jelentkezik, a bérmunkás ugyanis nem érzi sajátjának munkája termékeit.

9. **Gazdasági alap** az a történelem döntő mozgatóereje.

A szociológia két másik klasszikusa, Durkheim és Weber a közel fél évszázaddal későbbi nemzedékhez tartozik.

Emile Durkheim (1858-1917) az első kurzust tartott a szocializmusról, melyet halála után könyv alakban publikáltak is, azonban nem a marxista, hanem a Jaures-féle szocializmus állt hozzá közel. A társadalmi integráció feltételeit kereste.

A szolidaritásnak két fajtáját különböztette meg:

- *a mechanikus szolidaritást* ó alapja, hogy a társadalom tagjai egymáshoz hasonló munkát végeznek, hasonlóképpen gondolkodnak.
- *a szerves vagy organikus szolidaritást* ó a társadalmi munkamegosztáson alapul, azon a tényen, hogy a társadalom különféle munkát végző tagjainak együtt kell működniük. A társadalmi fejlődés fő mozgatóereje a növekvő munkamegosztás.

Szemmel láthatóan nyugtalanította a munkások nyomora, a növekedés, alkoholizmus és öngyilkosság. Ennek okát az anomiaiban látta. Az **anómia** fogalmát Durkheim dolgozta ki és vezette be a szociológiába. Ha a normákban való egyetértés meggyengül, megjelennek a különféle társadalmi problémák gyakorisága. Ezt a tételét az öngyilkosságról írott könyvével illusztrálta.

A társadalmon belüli konszenzus és szolidaritás megteremtésében nagy jelentőséget tulajdonít a vallásnak. Vallásszociológiai könyvében az ún. primitív társadalmakban előforduló totemizmust, vagyis egy totemállat tisztetét vizsgálta, amelyről úgy gondolták, hogy a törzsek számára. Durkheim nagy szerepet játszott abban, hogy a vallás fontosságát a szociológiában elfogadtassa. Fontos tétele, hogy a társadalmi tényeket csak más társadalmi tényekkel lehet megmagyarázni. Az öngyilkosság ugyan egyéni cselekedet, de az öngyilkosság gyakorisága társadalmi tény, ezért nem magyarázható az egyének tulajdonságaival, hanem csakis társadalmi tényekkel.

Max Weber (1864-1920) Marx elméleteire, gondolataira reagált. Weber gondolatai azt a sémát követik, hogy legnagyobb mértékben igaz van ugyan Marxnak ebben és ebben a kérdésben, de hozzá kell tennem, hogy inkább Marxnál kisebb jelentőséget tulajdonított a forradalomnak. Marx társadalmi-szerkezet-felfogását két további dimenzió bevonásával egészítette ki. Ezek szerint a társadalmi szerkezet differenciálódik a *gazdaság, a hatalom, az életmód és a megbecsültség* dimenzióban. Weber a hatalomnak, és ezáltal a politikának sokkal több figyelmet szentelt, mint Marx. Megkülönböztette a *hatalmat*, mely a fizikai kényszer fenyegetésén alapul, és az *uralmat*, melynek alapja a társadalom tagjainak az együttműködése, hogy a kormányzat jogos, vagyis legitim. A legitimitás három fajtáját különböztette meg:

- a tradicionális (pl. királyi ó hagyományok a családon belül)
- karizmatikus (pl. népvézerek)
- racionális (választásokon alapuló, jogszabályokat követő).

A társadalmi cselekvés négyfajta típusának weberi megkülönböztetése:

1. tradicionális (hagyományos normákat követő)
2. érzelmileg motivált (az érzelmekek alapján)
3. értékrationális (a cselekvés meghatározója az érték, ez áll a cselekvés központjában ó vallás)
4. célrationális (a közgazdaságtudomány emberképe, mikor valaki a saját céljait követi).

A racionalizálódás megnyilvánulása a gazdasági, társadalmi és politikai szervezetekben a bürokratizálódás. A **bürokráciának** Weber munkáiban nincs kizárólag negatív felhangja. Nálunk a bürokrácia azt jelenti, hogy a szervezetek az ügyeket pontosan meghatározott szabályok szerint intézik. A bürokraták között pontos munkamegosztás érvényesül. Szakismereteik, pontosan meghatározott követelmények alapján (végzettség) alapján választják ki őket. Weber a bürokratikus racionalizációban látja a modern gazdasági, társadalmi és politikai változások lényegét, ennél kevésbé fontos számára az, hogy a termelési eszközök magántulajdonban vagy állami tulajdonban vannak-e. Az *ideáltípus* fogalmának megalkotása Webernél is a megértésnek és a törvényszerűségek megismerésének egyik eszköze. Az ideáltípus valamely jelenség ó pl. a protestáns etika, a bürokrácia, a karizmatikus uralom ó lényeges jellemzőinek

összefoglalása. Kortásaival ellentétben Weber szerint a társadalomban és a történelemben nem determinisztikus törvények, hanem *valószínű ségi jelleg összefüggések* érvényesülnek.

A klasszikusok kortársai

Herbert Spencer (1820-1903) angol szociológus, Marx kortársa, az állami beavatkozás nélküli t és iparosodás híve volt. Elmélete szerint a társadalmak ugyanazon törvényszer ségek szerint fejlődnek, mint ahogy azt Darwin a fajok eredetéről írt munkájában kifejtette. Ha az állam nem avatkozik be az evolúcióba, akkor a fejlődés spontán módon kiselejtezi az alkalmatlan társadalmi intézményeket és egyéneket és segíti a legalkalmasabbak túlélését. Ezért ellenezett mindenféle szociálpolitikát: a szegények megérdemlik, hogy szegények maradjanak. Ezt nevezzük szociáldarwinizmusnak.

Vilfredo Pareto (1848-1923) ó A szociológia általános elmélete (1916) című művében egy nagy társadalomfejlődési elméletet próbál megfogalmazni, amely valójában Marxszal vitatkozik. Pareto szerint a történelem a hatalmi elitök körforgásának története. A társadalomban létezik elitcsere, de ezáltal nem változik meg az elitnek a társadalomban betöltött szerepe. Az új elit ugyanúgy elnyomja a társadalom nagy többségét, mint a régi. Pareto elméletéből az következik, hogy a történelemben ó Marx és Spencer felfogásával ellentétben ó nincs semmiféle fejlődés valamilyen jobb társadalom felé. Pareto fő mondanivalója, hogy a racionális megfontolások mellett az embereket *irracionális ösztönök* (reziduumok) és az *irracionális cselekedeteket igazoló ideológiák* (derivátumok) is mozgatják. Szerinte a racionális cselekvéssel a közgazdaságtan foglalkozik, az irracionális cselekvéssel pedig a szociológia. Ezt a mai szociológia nem fogadja el, mivel a racionális cselekvéssel ugyanúgy kíván foglalkozni.

Georg Simmel (1858-1918) Max Weber baráti köréhez tartozott. Csak az utóbbi években kezdtek foglalkozni munkáival a szociológusok. Egyik leghíresebb munkája *A pénz filozófiája* (1973) ó a pénzgazdálkodás elterjedése nagymértékben megváltoztatja az emberek közti interakciókat. Az érzéseken alapuló személyes kapcsolatok helyére meghatározott célt szolgáló személytelen, szabstraktív kapcsolatok lépnek. Ezzel együtt meggyengülnek a rokoni és baráti kapcsolatok.

Ferdinand Tönnies (1855-1935) is hasonló problémákkal foglalkozott. Weber és Simmel kortársa és kollégája a közösségről és a társadalomról írott munkájában (Tönnies 1983). Eszerint a modern társadalomban háttérbe szorulnak a személyes kapcsolatokon alapuló közösségek, és a szerződéseken és személytelen kapcsolatokon alapuló társadalmi típusú szervezések uralkodnak el.

Thorstein Veblen (1857-1929) az amerikai társadalomtudományok igen eredeti őfenegyereke volt. A szegény parasztcsaládból származó tudóst taszította az amerikai úrgazdagok viselkedése, gátlástalansága és fényvérése. Velük szembeni

kritika a háttérre a *dologtalan osztályról* szóló könyvének (Veblen 1958). Ebben azt fejti ki, hogy az ember nem elsősorban minél nagyobb jövedelemre törekszik, hanem azt akarja, hogy az emberek tiszteljék, becsüljék, felnézzenek rá és elismerjék. Ennek egyik eszköze a büszkeség, a hivatalkodó fogyasztás. Másik eszköze a sok szabadidő, ezért nevezi a gazdagokat dologtalan, szabadidős osztálynak.

Charles H. Cooley (1864-1929) az *elsőleges csoportok*, a család, a játszótárs-csoportok, a szomszédság fontosságát emelte ki az emberi személyiség fejlődésében. Az elsőleges csoportokban nem az önérdek, hanem a szolidaritás uralkodik. Az emberiség haladását abban látta, hogy az elsőleges csoportokra jellemző emberi szimpátiaérzések kiterjednek a helyi közösségre, a nemzetre, végül az egész emberiségre. (Cooley 1964).

Másodlagos csoportok a munkahely, ahol verseny uralkodik.

A két világháború közötti szociológusok

Az I. világháború, az 1930-as évek eleji nagy gazdasági válság és a szélső jobboldali rendszerek hatalomra kerülése Németországban és Olaszországban. Több német, osztrák és magyar szociológus kivándorolt Amerikába vagy Nyugat-Európába. Két magyar emigráns, akik Nyugaton váltak nagy hírnévű társadalomtudóssá. Polányi Károly és Mannheim Károly hasonló társadalmi és intellektuális háttérrel indult, a Galilei Körből, ill. a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájából.

Pollányi Károlyt (1886-1964) gazdaságtörténésznek vagy a gazdaságantropológia megalapítójának szokták tekinteni. Nagy hatása volt a 70-es és 80-as évek magyar szociológiájára. Alaptétele, hogy a gazdaság a társadalomba beágyazottan működik, más szóval a gazdaságot nem lehet a társadalomtól függetlenül vizsgálni, azaz a társadalmi környezettel függ, hogyan működik a gazdaság. A piac mellett két alternatív gazdálkodási mechanizmust elemzett: a *reciprocitást* (kölcsonös ajándékozás) és a *redistribúciót* (a társadalom által termelt javak összegyűjtése és szétosztása egy központi irányzat által). Mivel közül leghíresebb a *Nagy átalakulás* (1957), melyben az önszabályozó piac, a szabályozatlan kapitalizmus következményeit, a társadalmi ellentétek kiélesedését, az alapvető emberi értékek elsikkadását bírálja.

Mannheim Károly (1893-1947) az *Ideológia és utópia* (1996) című művével a tudásszociológia egyik alapítójának számít. Tudásszociológiai nézőpontból vizsgálta a korabeli konzervatív ideológiát, és foglalkozott kultúrszociológiával.

Florian Znaniecki (1882-1952) lengyel szociológus nem volt kénytelen hazájából emigrálni, de igen gyümölcsöző kapcsolatokat alakított ki az amerikai szociológiával, elsősorban William I. Thomasszal, aki Chicagóban volt egyetemi tanár. Ketten vizsgálták a nagy összehasonlító vizsgálatot a Lengyelországban maradt és az Amerikába vándorolt lengyel parasztok helyzetéről, értékeiről, melynek eredményeit *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* címen tették közzé. Módszerűk az életrajzok írása volt. Abból indultak ki, hogy az embereknek négy kívánságuk, vágyuk van:

1. az elismertség vágya,
2. az új tapasztalatok iránti vágy
3. a körülmények kialakítására való képesség vágya
4. a biztonság vágya.

Az amerikai empirikus szociológia az chicagói egyetemen indult fejlődésnek. A chicagói ún. városökológiai iskola érdeklődésének központjában az a kérdés állt, hogy a nagyvárosban különféle tevékenységek (ipar, kereskedelem), a különböző társadalmi osztályok, az alkalmosok és a bevándorlók hol helyezkednek el, továbbá mely városrészben összpontosulnak a társadalmi problémák. Ennek az iskolának az alapítói *Robert E. Park*, (1864-1944) és *Ernest W. Burgess* (1886-1966) volt. A vizsgált jelenségek elemzéséhez természetesen empirikus adatokat kellett használniuk. Statisztikai módszereket használtak

A szociológia irányzatai a második világháború utáni évtizedekben

A második világháború után a szociológia ó nem kis részben az amerikai szociológia hatására ó nagy fejlődésen ment át. A nyugat-európai országokban újra fellendült. Teljesen eltért ettől a kelet-európai országok helyzete: a sztálinista korszakban ó Lengyelország kivételével ó a szociológia tiltott tudomány volt, burzsoá áltudománynak tekintették. Az 1960-as évektől lassan, először leginkább Lengyelországban, majd Magyarországon, Csehszlovákiában is újjászületett és némileg megerősödött. Egyetemi tanszékek és kutatóintézetek létesültek. A fő változási tendenciákat a következőképpen foglalhatjuk össze:

- A szociológia szakmává vált, azaz professzionalizálódott.
- A szociológia egyre inkább ágazatokra, *szakszociológiákra* vált szét.
- Az empirikus szociológia kutatás terén sokkal nagyobb eredmények születtek, mint az elméletalkotás terén. A szociológusok nagy többsége elfogadta *Merton* programját, miszerint *középszint elméleteket* kell alkotni, s azokat empirikusan igazolni. Az ezen elveket követő szociológiai irányzatokat szokták ó némileg pontatlanul és leegyszerősítve ó empirikus szociológiának nevezni. Némileg kritikusan ugyanezt neopozitivismusnak is nevezik.

Peter Lazarsfeld (1901-1976) ó a nemzetizocializmus elől vándorol ki a tengerentúlra. Elsősorban a módszertan szakértőjeként ismert. Azt hangsúlyozza, hogy a szociológia tudományos fejlődéséhez szükséges vizsgálatokhoz olyan változókat szerkesszenek, amelyeket a valóságban mérni lehet.

Az 1945 utáni 20-30 évben három nagy elméleti irányzat uralkodott a szociológiában:

1. A **funkcionalizmust** szokás a fő harmóniaelméletnek nevezni. Gyökerei Durkheimig nyúlnak vissza, mert hivatkozik rá veiben arra, hogy bizonyos társadalmi intézményeknek, pl. a vallásnak vagy a büntetésnek vannak bizonyos társadalmi funkciói. A funkcionalizmust *Talcott Parsons* (1902-1979) vezette be a szociológiába. Abból indul ki, hogy minden társadalomnak négy feladatot kell ellátnia, azaz négy funkciója van, és ennek megfelelően minden társadalom mint rendszeren belül további alrendszer működik:

- politika ó a társadalom céljainak meghatározása
- gazdaság ó az eszközök hozzárendelése a célokhoz, vagyis a célok megvalósítása.
- kultúra ó a társadalom tagjainak, tevékenységüknek integrálása
- személyiség ó a társadalom fennmaradásához szükséges értékek és normák átadása az egyik nemzedéktől a másiknak, szocializáció

A funkcionalizmus másik kiemelkedő amerikai képviselője, *Robert Merton* (1910-) nem fogalmazott meg Parsonéhoz hasonló elméletet, viszont több kritikus ponton módosította és kiegészítette a funkcionalizmust, így elfogadhatóbbá tette azt a szociológusok többsége számára:

- rámutatott, hogy egy-egy fennálló intézménynek, normának, hiedelemnek nemcsak funkciói, hanem diszfunkciói (hátrányos hatásai) is lehetnek.

- megkülönböztette a manifeszt (nyílt) és a latens (rejtett) funkciókat, ezáltal lehet vé tette, hogy a szociológiai elemzés a jelenségek felszínénél mélyebbre hatoljon.
- ugyanaz az intézmény, norma, hiedelem funkcionális lehet a társadalom egyik osztálya és diszfunkcionális a másik osztálya számára.

2. **Marxista irányzatok** - a korán elhunyt *C. Wright Mills* (1916-1962) az amerikai szociológia őfenegyerekeövolt. Bírálta Parsons fogalmi és Lazarsfeld módszertani fetiszmusát, velük ellentétben a őszociológiai fantáziaö szükségességét hangoztatta. Közel állt a marxizmushoz a Frankfurti Iskola, amely Frankfurtban jött létre az 1920-as években. Az iskolához tartozó tudósok: *Max Horkheimer* (1895-1973), *Theodor W. Adorn* (1903-1969) továbbá ő a második és harmadik nemzedékb ő ő *Jürgen Habermas*. A Frankfurti Iskola tagjai az antiszemitizmus gyökereit a személyiségben, az antiszemitizmusra hajlamos személyiség kialakulásának okát pedig a gyermekkorban kapott nevelésben keresték, mutatja a pszichoanalízis hatását a gondolkodásunkra. A Frankfurti Iskola ma is él ő és publikáló képvisel je *Jürgen Habermas* (1929-). Inkább filozófus, mint elméleti szociológus. Habermas vitatkozott egyrészt a pozitivistá szociológusokkal (Papp 1976), másrészt a funkcionalistákkal, különösen Luhmann-nal. Könyvet írt a történelmi materializmus rekonstrukciójáról, ebben messze eltávolodott a marxizmus eredeti tanításaitól.
3. **Neoweberiánus irányzat ő** azokat a szociológusokat szokás idesorolni, akik viszonylag sok gondolatot vettek át Max Weber ő, sokat hivatkoznak rá, ugyanakkor nem tekinthet ők sem marxistáknak, sem funkcionalistáknak. Ide sorolhatjuk *Gerhard Lenski Hatalom és privilégium* c. nagy rétegz ő déselméleti munkáját (1966). A társadalmi különbségek gyökerét a hatalomban, illetve a hatalomnélküliségben látja, s őgy véli a hatalom különbségei eredményezik a privilégiumok különbségeit, ezekben nyilvánulnak meg ő jól láthatóan a hatalmi helyzet különbségei. Leginkább a weberi gondolatkörhöz sorolhatjuk *Raymond Aron* (1905-1983) francia szociológust és politológust, mivel ő ismeretette meg Weber munkásságát a francia szociológusokkal és olvasóközönséggel. Ide tartozik *Antony Giddens* (1938-), aki azt hangsúlyozza, hogy a piac alapvet ően hatalmi struktúra. *Ralf Dahrendorf* (1929-) szerint a konfliktusnak nem a magántulajdon, hanem a hatalom és hatalomnélküliség szembenállása a legmélyebb gyökere. Az osztály a hatalomról szól, a hatalom pedig a politikáról. Nehéz egyszerre a gazdasági jólétet növelni és mindenkinek ő a szociális jogokat is magukban foglalalal ő állampolgári jogait egyenl ően biztosítani.

3. A SZOCIOLÓGIA MÓDSZERTANA

A szociológiai vizsgálat lépései

A szociológiai vizsgálat célja valamely társadalom vagy társadalmi csoport megismerése, alapvet ő jellemz őinek feltárása. Ilyen célt szolgálnak pl. a népszámlálások. A szociológia vizsgálatok legtöbbször nemcsak egyszer ően leírásra törekszenek, hanem valamely probléma megértésére, valamely összefüggések magyarázatára, a jelenség okainak felderítésére. Az ilyen típusú szociológiai vizsgálat lépéseit Karl Popper tudomány-módszertani felfogását követve a következő ő képpen lehet összefoglalni:

1. A probléma megfogalmazása

Felmerül valamilyen társadalmi jelenség, melynek megismerése és megmagyarázása szükségesnek látszik. Pl. a közvélemény vagy a társadalom valamely vezet ő-irányító intézménye, szervezete (pl. kormányzat, tudományos akadémia) vagy a társadalomtudósok,

kutatók egy csoportja felismeri, hogy az adott társadalomban az alkoholizmus súlyos probléma, ezért ismerni kellene az elrejtését és az okait.

2. Elméleti hipotézisek

A vizsgálni kívánt jelenségre 1 elméleti hipotéziseket fogalmaznak meg. Ehhez felhasználhatók a szociológiai irodalomban található elméletek, és újabb elméleteket is ki lehet dolgozni. Pl. az alkoholizmus ott gyakoribb, ahol a kultúra értékei és normái elnézések a nagymennyiségű szeszesital-fogyasztással szemben.

3. Operacionalizálás

Mérhet formában fogalmazzák meg az elméleti hipotéziseket. *Makrotársadalmi szinten* az alkoholizmus gyakoriságát mérhetjük a májzsugorodás okozta halálesetek számán alapuló Jellinek-képlettel vagy az egy főre jutó alkoholfogyasztáson alapuló Ledermann-képlettel. *Egyéni szinten* mérhetjük az alkoholizmust a kérdezett személy által bemondott szeszesital-fogyasztás mennyiségével, vagy közvetve, az ivással összefüggő különféle problémák (pl. munkahelyi elbocsátás, családi vita) előfordulására vonatkozó kérdésekre adott válaszokkal. A két szint között létezik az ún. *mezoszint* és *lokális szint*.

4. Adatgyűjtési módszerek

Adatokat gyűjtünk a vizsgált jelenségekre 1. A szociológia a következő módszereket szokta alkalmazni:

- publikált statisztikai adatok másodelemzése,
- egyéni adatok formájában (kazettán, CD-n) tárolt adatok másodelemzése,
- dokumentumok (sajtóközlemények, naplók, levelek) elemzése,
- megfigyelés ó ennek két fajtáját különböztetjük meg: a külső megfigyelést, amikor a kutató nem vesz részt a megfigyelt jelenségben, pl. egy kocsmában tartózkodik, de nem iszik, és nem elegendik szóba a társasággal, és a részt vevő (belső) megfigyelést, amikor a kutató maga is részt vesz a jelenségben, csoportban, pl. együtt iszik, beszélget a kocsmavendégeivel.
- esettanulmány (ilyenkor egyetlen esetet, személyt, intézményt vizsgálnak igen alaposan, és abból próbálnak következtetéseket levonni a vizsgált jelenség társadalmi méret előfordulásáról, annak okairól).
- kísérlet ó a kutató maga szabályozza a megfigyelt jelenség bizonyos feltételeit,
- mélyinterjú, életrajzi módszer, kötetlen beszélgetés ó a kutató előre kiválasztott szempontok szerint irányított, de nem pontosan megfogalmazott kérdésekkel meghatározott hosszabb interjút folytat a megkérdezettekkel,
- kérdőívés adatfelvétel, vagy survey-módszer.

5. Elemzés

Elemizzük a gyűjtött adatokat, ennek alapján következtetéseket fogalmazzunk meg arról, hogy a vizsgált jelenségnek milyen jellemzőit mutattuk ki. Az elemzésnél igen óvatosan kell eljárni, és az adatok alapján az ok-okozati kapcsolatokra próbálunk következtetni. Abból, hogy két adatsor között korreláció áll fenn, vagy hogy valamely jelenség gyakoribb egy másik jelenség jelenléte esetén, még nem következtethetünk minden további nélkül, hogy közülük az egyik az egyik a másiknak oka. Ilyen típusú téves következtetés sokat idézett példája a településen fészkelő golyák és a születések gyakorisága közötti kapcsolat.

6. Az eredmények közzététele

Tanulmányokban vagy könyvekben közzétesszük a kutatás eredményeit. A pontos és részletes publikálás elengedhetetlen része a kutatásnak. Mivel a szociológia leggyakrabban használt módszere a kérdőívés adatfelvétel vagy survey-módszer, a továbbiakban ennek egyes lépéseit soroljuk fel:

Mintavétel ó megfelelő mintavétel azt jelenti, hogy a vizsgálni kívánt sokaság minden tagjának egyenlő esélye kell hogy legyen arra, hogy a mintába kerüljön, vagyis

véletlenszerűen kell kiválasztani a mintába kerül személyeket. Az ily módon választott mintát nevezzük *reprezentatív mintának*.

Kérd ívkészítés ó a szerepl kérdéseknek két típusát különböztetjük meg: zárt vagy strukturált és nyitott vagy nem strukturált kérdések.

Zárt kérdés - a kérd íven szerepelnek a válaszlehet ségek, pl. a nemére vonatkozó kérdés, ilyenkor a megkérdezett személy egyszer en alá húzza a férfi vagy a n válaszlehet séget.

Nyitott kérdés ó a megkérdezett személy fogalmazhatja meg a válaszát. Kérdezhetjük így a társadalmi-foglalkozási helyzetet.

A mélyinterjú módszerben ennél is tágabb kérdéseket tesznek fel, pl. gyermekkor története és az abban el forduló problematika. A kérd íven szerepl kérdéseknek világosaknak kell lenniük, nem adhatnak alkalmat félreértésre. Zárt kérdéseknél tisztázni kell, hogy csak egy vagy több választ is alá lehet-e húzni.

Megkérdezés vagy interjú ó történhet személyes felkeresés útján, vagy postán küldött vagy másképpen átadott kérd ív ún. önkitöltésű útján. A személyes megkérdezés sokkal id igényesebb, és ezért költségesebb, de sokkal kisebb a pontatlan kitöltés veszélye. A kitöltött kérd ívet a megkérdezés után célszerű ellen rizzni, hogy az esetleges hiányokat pótolni lehessen.

Vélemények és attit dök mérése skálákkal ó speciális kérdésekkel lehet attit dököt mérni. Erre ún. skálatechnikát használunk. A Bogardus-skála esetében a kérd ív olyan állításokat tartalmaz, amelyek valamely attit d er sségének növekv intenzitási fokát jelzik, így a velük való egyetértés vagy egyet nem értés kifejezi az attit d intenzitását a megkérdezettnél. A faji el ítélet attit djének er sségét például lehet mérni azzal a kérdéssel, hogy *ša* kérdezett faj (pl. arabok) valamely képvisel jével az alábbi kapcsolatok közül melyiket venné szívesen vagy nem szívesen:

a/ közeli rokonság, házasság révén

b/ barátság,

c/ szomszédság,

d/ munkatárs,

e/ honfitárs,

f/ turista egy ország területén ?ö

Aki a más fajhoz tartozó egyént a családjában is szívesen látná, az nyilván az el ítéletesség attit djét a legkisebb mértékben sem mutatja, aki viszont turistaként sem engedné be ket az országba, az a legnagyobb fokú el ítéletességet mutatja.

A Lickert-skála esetében az egy-egy kijelentéssel való egyetértést vagy egyet nem értést 5 vagy 7 fokozatú skálán fejezik ki, a š teljesen egyetértékö választól az š egyáltalán nem értek egyetö válaszig.

Kódolás ó a begy jtött információkat a feldolgozás céljára számmal ellátott kategóriákba csoportosíthatjuk. Más szóval meghatározzuk, hogy a különféle válaszlehet ségeket milyen f bb típusokba soroljuk, és ezeket a típusokat 0-tól 9-ig terjed kódszámmal látjuk el.

Adatfeldolgozás ó kis adatfelvételeket egyszer en kódlapok alapján is fel lehet dolgozni.

Mérési szintek:

- nominális szint ó ebben az esetben a változó különböz értékei azt fejezik ki, hogy két vagy több különböz típusról van szó, pl. férfi vagy n .
- ordinális szint ó ebben az esetben a válaszkategóriák sorba rendezhet k, de a köztük lev távolságokat nem lehet összehasonlítani. Pl. ha a megkérdezett egészségi

állapotára vonatkozó kérdésre a köv. 5 válasz adható: - nagyon jó, meglehetősen jó, közepes, meglehetősen rossz, nagyon rossz, - akkor azt egyértelműen tudjuk, hogy a nagyon jó válasz az egészségi állapot jobb szubjektív értékelését fejezi ki, mint a meglehetősen jó, de azt nem tételezhetjük fel, hogy a nagyon jó és a meglehetősen jó között ugyanakkora a távolság, mint a meglehetősen jó és a közepes között.

- intervallumszintű nemcsak a különböző válaszkategóriák egymás utáni sorrendjét vehetjük ismertnek, hanem a közöttük lévő távolságot is, de nem tételezhetjük fel egy zérus pont létét mérésre használt skálán, ezért semmit sem tudunk arról mondani, hogy az egyik kategória hányszor magasabb a jobb másikonál. Az intervallum mérési szint példaként a Celsius hőmérsékleti skálát szokás idézni. Ennek zéruspontját Celsius egységen saját belátása alapján választotta ki. Ezért azt állíthatjuk a 0 Celsius fok és a 10 Celsius között ugyanannyi a különbség, mint a 10 és a 20 Celsius között, de azt nem állíthatjuk, hogy amikor 20 fok meleg van, kétszer annyira meleg van, mint amikor 10 fokot mérünk. A szociológiai tesztekben pl. az intelligencia tesztek értékelhetjük így.
- aránymérő szintű ebben az esetben nemcsak az intervallum mérési szint jellemzőit ismerjük, hanem a zérus szintnek is van értelme. Pl. a személyes jövedelem (van olyan személy, akinek semmi jövedelme sincsen).

Egyszeres statisztikai útmutatók

Ha intervallum- és aránymérő szinten mért változóink vannak, ezeknél kiszámíthatjuk a statisztikáknál szokásos legegyszerűbb mutatókat: a középértéket és a szóródás különböző mutatóit. A középértékek közül legtöbbször a számtani átlagot használjuk. Néha célszerű a mediánt is kiszámítani, főleg ha a változó elosztása erősen eltér a normális elosztástól. A harmadik középérték, amelyet ki szoktunk számolni a módusz: ez az a kategória, amelybe a vizsgált populációból a legtöbben tartoznak.

4. EGYENLŐTLENSÉG, SZEGÉNYISÉG

Alapfogalmak

Minden mai társadalomban vannak szegények és gazdagok, hatalmasok és a hatalomnak kiszolgáltatottak, olyanok, akik el tudják érni, amit szeretnének, és ezért elégedettek, és olyanok, akiknek nem sikerül életcéljaikat megvalósítani, ezért elégedetlenek. Ezt a jelenséget nevezzük egyenlőtlenségnek. A szociológiának kezdetektől óta egyik központi kutatási témája az, hogy mekkorák az egyenlőtlenségek, hogyan alakulnak és hogyan csökken a szegénység, mi az oka és hogyan lehet enyhíteni.

Egyenlőség és egyenlőtlenség

A társadalmi *egyenlőtlenség* azt értjük, hogy az egyének és családok, valamint különböző ismervek alapján definiált társadalmi kategóriák helyzete a társadalomban nagy különbséget mutat. Az egyenlőtlenségnek számos dimenzióját lehet megkülönböztetni. Ilyenek a jövedelem, a vagyon, a munkakörülmények, a lakásviszonyok, a lakóhely környezete, a múltbeliség, a szabadidő mennyisége és eltöltésének módja, az egészségi állapot, stb. A felsoroltak mind társadalmi pozíciók közötti egyenlőtlenségek.

A társadalmi egyenlőség fogalmát is alapvetően két értelemben szokás használni. Az aktuális pozíciók egyenlősége azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának az adott időszakban azonos a jövedelme, a vagyona, azonosak a lakásviszonyai stb. Az esélyek egyenlősége pedig azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának (legalábbis életpályája elején) egyenlő esélye van arra, hogy a jövedelem stb. szempontjából kedvező pozíciókat elérje.

Méltányosság, igazságosság

Az egyenlőség mint elérendő cél alternatívájának tekintik egyes szerzők a méltányosságot (equity). Ez azt jelenti, hogy a társadalom tagjai akkora jövedelemben, megbecsülésben stb. részesülnek a társadalom részéről, amely arányos a társadalom érdekében végzett szolgálatukkal. Azt az elképzelt társadalmat, ahol ez megvalósul, szokták meritokráciának nevezni.

A méltányossággal rokon fogalom az igazságosság (justice). Igazságosnak nevezik azokat az egyenlőségeket, amelyeket egy hipotetikus kiinduló helyzetben, amikor még senki sem tudja, hogy a jobb módúak vagy a szegények közé fog tartozni, a társadalom minden tagja elfogadhatónak tartana.

Szegénység

A **szegénység** fogalmát inkább a hagyományos fajtájú hátrányos helyzet megjelölésére, és inkább az alacsony jövedelem és ebből adódó egyéb hátrányok, mint pl. a nem megfelelő táplálkozás, rossz lakásviszonyok stb. megjelölésére szokták használni.

A *depriváció* szó szerint valamit elvesztő jelent. Amikor a szegénység megjelölésére használjuk, többnyire azt értjük alatta, hogy a deprivált személy vagy család nélkülöz valamit, ami az adott társadalomban a nagy többségnek rendelkezésére áll. Ezért inkább relatív, mint abszolút hátrányt jelent. A hátrányok egyszerre csak alacsony jövedelmet és ebből adódó hátrányokat jelentenek.

A *hátrányos helyzet* fogalmat a depriváció magyar fordításaként értelmezhetjük, tehát relatív lemaradást jelent, és nemcsak jövedelmi, hanem egyéb hátrányokra (pl. elmagányosodás) is vonatkozik. A *többszörösen hátrányos helyzet* olyan személyekre vagy családokra utal, akiknél egynél több hátrány (pl. alacsony jövedelem és rossz egészségi állapot) jelentkezik.

Abszolút szegénységről beszélünk, ha az egyén vagy a család létminimum alatt él. A létminimumot legtöbbször egy bizonyos egy főre jutó havi jövedelemben határozzuk meg.

A *relatív szegénység* viszont azt jelenti, hogy az egyén vagy a család erősen elmarad az adott társadalom átlagos viszonyaitól, pl. az egy főre jutó jövedelem kevesebb, mint az átlag 60, 50 vagy 40 százaléka.

Módszerek

Háztartásijövedelem-felvétel

A jövedelemegyenlőségekre és a szegénységre vonatkozó magyarországi adatforrások a Központi Statisztikai Hivatal által 1963-tól 1987-ig ötévenként végzett családi vagy *háztartásijövedelem-felvételek*.

Ha a család (háztartás) összes jövedelmét elosztják a háztartástagok számával, majd 12-vel, akkor kapják meg az egy főre jutó havi jövedelmet.

Háztartáspanel-felvétel

1992 óta a TÁRKI és a BKE Szociológia Tanszéke háztartásipanel-felvételeket végez. Az a lényege, hogy ugyanazokat a háztartásokat és személyeket ó szám szerint kb. 2000 háztartást, a bennük él kb. 4200 16 évesnél id sebb személyt, valamint 1800 gyereket ó évr 1 évre felkeresik, és róluk kérd íveket töltenek ki. A paneljelleg lehet vé teszi, hogy a háztartások és személyek helyzetében évr 1 évre bekövetkez változásokat elemezzük.

Létminimum

Ha az egész népességre kiterjed jövedelemvizsgálat alapján a szegénységet akarjuk elemezni, meg kell vonnunk azt a határt, az ún. szegénységi küszöböt, amely alatt szegénynek tekintjük a háztartásokat és személyeket. A szegénységi küszöb meghatározásának egyik lehetséges módja a létminimum kiszámítása. A létminimum nem lehet egyszer en biológiai fogalom, mert mindig befolyásolják az adott társadalom objektív életkörülményei (pl. melegebb éghajlaton kevesebb kalória fogyasztása szükséges, kevesebb ruházat kell), továbbá a szokások, kultúra is.

Jövedelmi decilisek

A jövedelmek egyenl tlenségét többféleképpen lehet mérni. E módszerek közül a legegyszer bb az úgynevezett jövedelmi decilisek elosztása, vagyis százalékos részesedések az összes jövedelemb l. Az adatfelvétel során megkérdezett személyeket vagy háztartásokat egy f re jutó háztartási jövedelmük alapján sorba rendezzük, majd kiszámítjuk, hogy az összes összeírt jövedelemb l mennyit kapott az els (legalsó), második stb. decilis.

Elméletek

Az elfogadható egyenl ség mértéke

Inkább társadalomfilozófiai kérdés, hogy mennyire indokoltak, szükségesek az egyenl tlenségek. Három álláspontot különböztetünk meg:

1. Az egyenl tlenségek szükségszerűek, s t kívánatosak. A XIX. századai szociáldarwinizmusra nyúlik vissza, miszerint kívánatos, hogy a legrátermettebbek emberek minél sikeresebbek legyenek és mintegy természetesen kiválasztódjanak. Ennek az álláspontnak háromféle indoklása van a szakirodalomban:
 - A társadalomban sz k elíttek állnak szemben a tömegekkel, ezek az átlagnál tehetségesebbek, intelligensebbek, k viszik el re a gazdaság, a társadalom, a kultúra fejlődését, ezért magas jövedelmeket érdemelnek.
 - Minden társadalmi beavatkozás a fennálló jövedelem eloszlásba a szegényebbek érdekében sérti a gazdagok szabadságjogait, így végs soron szolgáshoz, diktatúrához vezet ó libertariánus álláspont.
 - A fennálló jövedelemelosztás pontosan azt tükrözi, hogy a társadalom tagjai mennyire hasznos funkciót töltenek be a társadalom számára ó a funkcionista szociológiai iskola álláspontja.
2. Mérsékelt egyenl tlenség elfogadható, de az esélyek legyenek egyenl ek (J.S. Mill álláspontja). Azokat, akik erre az álláspontra helyezkednek, Amerikában liberálisoknak, Európában szociáldemokratáknak nevezik. Eszerint a méltányos

jövedelemkülönbségek elfogadhatóak, ha azok a társadalomnak nyújtott szolgálatok különbségét tükrözik. Az egyenltlenség azonban csak addig a határig fogadható el, amíg el segíti a gazdaság fejlődését azáltal, hogy a társadalom tagjait nagyobb teljesítményre ösztönzi. John Rawls (1972) fogalmazta meg az igazságos társadalom két felvét:

- A társadalom minden tagjának egyenlő joga van az alapvető szabadságjogok legteljesebb körére addig a határig, amely összeegyeztethető a társadalom többi tagjának hasonló teljes körű szabadságával.
 - A társadalmi egyenltlenségeket úgy kell elrendezni, hogy azok hosszabb távon a legszegényebbek helyzetét is javítsák, továbbá a társadalom minden tagjának egyenlő esélye legyen a kedvező pozíciókba való bejutásra.
3. A fentiekkel ellentétben a teljes egyenlőség kívánatos. Ezt nevezzük egalitárius álláspontnak. E nézet fő képviselője Karl Marx és Friedrich Engels. Az általuk felvázolt jövőképe a kommunista társadalomról valóban ilyen teljes egyenlőséget tartalmazott.

A mai magyar társadalomban két alapelvet lehet elfogadni az egyenltlenséget és a szegénység kívánatos alakulását illetően: kívánatos a társadalmi egyenltlenségek minden olyan csökkenése, amely a gazdasági fejlődést nem hátráltatja, és nem jár az egyéni szabadság elfogadhatatlan korlátozásával. Továbbá a magyar társadalom jelenlegi fejlettségi viszonyai között középtávon arra kell törekedni, hogy senki se kényszerüljön a létminimumnál kisebb jövedelemmel megélni, és senki se szenvedjen egyéb tényezők miatt súlyos hátrányokat.

Egyenltlenség a történelemben

Másik fontos kérdés, hogy miként alakult az egyenltlenség az emberiség történelme folyamán. *Gerhard Lenski* (1966) szerint a vadászó-gyjtőgetársadalmaktól az ipari társadalmakig az egyenltlenség állandóan és fokozatosan nőtt. Az ipari társadalom kezdeti szakasza után azonban megfordult ez a tendencia, és ezután a jövedelem egyenltlensége lassan mérséklődni kezdett. Az 1970-es években a gazdaságilag fejlettebb országokban a jövedelemegyenlőségek újra nőni kezdtek.

Az egyenltlenség és a szegénység okai

Egyik álláspont szerint a társadalmi egyenltlenségek az emberek közötti alapvető különbségekkel származnak, melynek okát sokan a biológiai adottságokban látják, és azt feltételezik, hogy ezek többé-kevésbé örökölődnek.

Radikálisan társadalomkritikus szociológusok szerint a szegénység oka főleg a legalábbis az iparosodott társadalmakban a gazdasági-társadalmi rendszer jellege, működése, ezért az első feladat ennek megváltoztatása.

Az 1960-as években és a 70-es évek elején sok képviselője volt annak az irányzatnak, amely a méltatlanság és az iskolai végzettség terén fennálló hátrányokban látta a szegénység fő okát. Egy másik álláspont a szegények rossz testi és különösen lelki egészségi állapotára hívta fel a figyelmet, és azt hangsúlyozta, hogy krónikusan beteg, rokkant emberek és egyebek között rokkantak, leépült, de kórházban tartást nem igénylő elmebetegek, alkoholisták. Van olyan álláspont, amely szerint elsősorban a csonka és egyszülős családok válnak szegénynek, és képtelenek ebben a helyzetben kiemelkedni.

Empirikus vizsgálatok alapján megfogalmazták azt a hipotézist is, hogy a szegénység elsősorban életciklus-jelenség. Angliai vizsgálatok szerint azt találták, hogy a századfordulón a munkáscsaládok először a házasságkötés után, a gyermekek megszületése után válnak szegényre, majd amikor a gyermekek már felnőttek és keresőkkel válnak, kiemelkednek a szegénységből.

Nemzetközi tendenciák

A XIX. században nemcsak a szociológusok, hanem a közvélemény számára is nyilvánvaló volt a szegénység megléte. Az 1930-as évek nagy világgazdasági válsága ismét rádőbentette a társadalomtudományokat arra, hogy a szegénység még a legfejlettebb országokban is súlyos probléma.

A II. világháború után a szegénység iránti érdeklődés lecsökken. A szegénység, az életszínvonal-emelkedés következtében a fejlett nyugat-európai és észak-amerikai országokban fokozatosan eltűnik. Kiépülnek az ún. jóléti államok, melyekről azt remélték, hogy a mégis előforduló szegénységet kezelni tudják. A 60-as évektől kezdték felismerni, hogy a fejlett országokban sem sikerült a szegénységet megszüntetni.

Társadalompolitika

Minden emberi közösség, társadalom gondoskodott szegény tagjairól, vagy legalábbis megpróbált róluk gondoskodni. Nevezetesen az 1572. évi angol szegénytörvény, mely arra kötelezte minden helyi közigazgatást (várost, falut), hogy az ott élő szegényekről gondoskodjék. Ezzel elejét akarták venni a szegények vándorlásának, a koldulásnak, a közrend megzavarásának. Tehát az angol társadalom vitathatatlanul gondoskodott legnyomorultabb tagjainak életfenntartásáról. Ezt a törvényt viszont 1832-ben eltörölték, ugyanis egyesek szerint a szegénységtörvény akadályozta a szabad munkaerőpiac érvényesülését. A szegényekről való gondoskodás a XIX. században kezd elterjedni Európában. Egyik úttörő lépés a Bismarck által bevezetett kötelező munkás-társadalombiztosítás volt. A nagy fellendülés azonban csak a II. világháború után következett be. Churchill kidolgozta a háború után megvalósított Beveridge-tervet.

A jóléti állam kiépülése

Elméleti alapját T.H. Marshall fogalmazta meg. A jóléti állam azt jelenti, hogy az állam növekvő részt vállal az állampolgárok jólétében, nyugdíjat biztosít, családi támogatásokat ad, betegségi, baleseti, munkanélküliségi támogatást nyújt, továbbá ingyenes egészségügyi ellátást biztosít. Némely országokban az ingyenes oktatás is a jóléti állam része.

Ezek a jóléti programok eltérő időpontban és eltérő mértékben majdnem minden fejlett országban kiépültek a II. világháború után.

Titmuss (1958) megkülönböztette a következő jóléti modelleket:

1. reziduális modell (Egyesült Államok), ebben csak azoknak nyújtanak támogatást, akik képtelenek a piacon a megfelelő jövedelemhez jutni.
2. a teljesítménymodell (Németország), ebben a támogatásokat először a nyugdíjat, a korábbi járulékbefizetéshez és azok arányában adják.
3. az intézményes modell (Svédország) minden állampolgár életkörülményeit és életesélyeit kívánja az egyenlőség felé közelíteni univerzális (mindenkinek alanyi jogon adott) támogatásokkal.

G. Esping-Andersen (1990) újabban szintén három típust különböztetett meg, ezek többé-kevésbé hasonlítanak Titmuss típusaihoz:

1. liberális modell, a rászorultsági elven alapul, els sorban segélyezésre támaszkodik, viszonylag csekély összeget oszt el újra,
2. konzervatív modell, a foglalkozottak jövedelmi helyzetét védi különböző veszélyeztetett körülmények (betegség, nyugdíjazás) el fordulása esetén, els sorban a társadalombiztosításra támaszkodik, közepesen nagy összeget oszt el újra,
3. szociáldemokrata modell célja, hogy az életkörülményeket az egyenlőség felé közelítse, állampolgári jogon nyújtja a támogatást, meglehetősen nagy összegeket oszt el újra.

Viták a jóléti államról

Létrejötté óta folyik a vita arról, hogy a kiterjedt szociális célú jövedelem-újraelosztás segíti, vagy hátráltatja a gazdasági fejlődést. Ellenzői szerint nagy megterhelést jelentenek a gazdaság számára, és fejlesztésre szánt összegeket kötnek le, másrészt gyengítik az egyének kezdeményező képességét és egyéni felelősségvállalását. Hívei viszont azt állítják, hogy a nagy tömeg szegénység sok közvetett költséget jelent a társadalomnak, másrészt a szegénység mérséklése csökkenti a társadalmi konfliktusok élességét, ezáltal segíti a gazdasági fejlődéshez szükséges társadalmi együttműködést. Az 1970-es évek második felétől a jóléti állam további kiépítése gátolva volt. Három oka volt:

- A kapitalista országoknak a második világháború utáni fellendülési korszaka véget ért, lelassult a növekedési ütem. A fordulópont az 1973. évi olajválság volt.
- A gazdasági növekedés lelassulásával megnőtt a munkanélküliség. A munkanélküliek támogatása jelentős többlet megterhelést jelent a jóléti rendszerek számára.
- A fejlett országok népessége öregedni kezdett, az idős korú, nyugdíjogosult népesség aránya megnőtt, a munkaképes korú keresés és ezáltal jövedelemadót és társadalombiztosítást fizető népesség növekedése lelassult, néhol megállt, s a közeljövőben is csökkenni fog. Ezáltal kevesebb állampolgár járulékaiból kell növekvő számú állampolgár juttatásait kifizetni.

A magyar jóléti rendszer

Magyarországon a szocialista korszakban igen kiterjedt jóléti rendszer alakult ki. Azonban hiba lenne ezt jól működő jóléti államnak nevezni, mert sokan nem kaptak támogatást, így szegények maradtak, a támogatás nagy részét nem a szegények, hanem a jómódúak kapták (pl. az állami bérlakások alacsony bére). A támogatások elosztási rendszere egyes területeken (pl. az egészségügyben) pazarláshoz vezetett. A következő programokat szokás a magyarországi jóléti rendszerhez, a szociális kiadásokhoz sorolni:

1. nyugdíj,
2. családi támogatások (családi pótlék, gyes stb.)
3. táppénz,
4. munkanélküli segély
5. szociális segély
6. egészségügyi ellátás, ezen belül a gyógyszerár támogatás,
7. oktatás,
8. lakás (építési támogatás, alacsony lakbér az állami bérlakásokban),
9. fogyasztói ártámogatások.

Kívánatos lenne, hogy ha az állami szociálpolitika mellett nem állami szervezetek, intézmények (egyházak, egyesületek) is minél nagyobb részt vállalnának a szegénység enyhítésében. Végül, de nem utolsó sorban a családok változatlanul igen nagy szerepet játszanak a szegénység különféle formáinak enyhítésében, így szükséges lenne a családokat ebben segíteni.

5. TÁRSADALMI SZERKEZET ÉS RÉTEGZ DÉS

Közhelynek számít, de a társadalmi szerkezet kutatása szempontjából mégis igen fontos megállapítás, hogy az ember társadalmi lény. A társadalmat alkotó egyének között többé-kevésbé állandó viszony alakul ki, ennek alapján az egyes személyek különböző társadalmi pozíciókat foglalnak el, és ezekben többé-kevésbé tartósan meg is maradnak, s a pozíciójukat a gyermekeikre is átörökítik. Más szóval a társadalmaknak szerkezetük van. Ezek a pozíciók és az őket betöltő személyek egyáltalán nem egyenlők, tehát a társadalmat a mindenkinek hasznos együttműködés és ugyanakkor az egyenlőség jellemzi.

Alapfogalmak

Társadalmi szerkezet, státusz és szerep

A társadalmi szerkezet a társadalmon belüli különböző pozíciók közötti viszonyokat értjük. A társadalmi pozíciókat egyes emberek, ill. csoportok foglalják el, tehát a szerkezet konkrétan a különböző pozíciókat betöltő egyének és csoportok közötti viszonyokat jelenti. Ilyen különböző pozíciók pl. a vállalatvezető és a szakképzetlen munkások pozíciói. Az amerikai szociológiában ezt némelykor úgy fogalmazzák meg, hogy a társadalmi szerkezetben belül státuszok vannak, a státuszok betöltői meghatározott szerepek szerint viselkednek, és ezek a szerepek meghatározott viszonyokat írnak el az őket betöltők számára. A bérmentes pl. követni tartozik a vezető utasításait. A társadalmi szerkezet ezen tömbjei lehetnek osztályok, rétegek vagy más csoportok.

Társadalmi rétegz és

A társadalmi rétegz és a különböző ismérvek, mint a foglalkozás, beosztás, munkahely, iskolai végzettség, lakóhely alapján megállapított társadalmi kategóriák helyzetének eltérése, hierarchikus sorrendje az életkörülmények és az életmód különböző dimenzióiban. A rétegz és vizsgálatában megkülönböztetett kategóriák lehetnek az osztályok, a rétegek vagy más kisebb társadalmi csoportok.

Társadalmi osztály, réteg, státuszcsoport, elit

Társadalmi osztálynak nevezzük a termelő eszközökhöz való viszony alapján definiált társadalmi kategóriákat. Három osztályt lehet megkülönböztetni:

1. a termelő eszközöket nem birtokló munkásokat
2. a csak a saját maguk foglalkoztatásához elegendő termelő eszközzel rendelkező kispolgárokat (kisiparosokat, kiskereskedőket, önálló parasztokat)
3. és azokat a tőkéséket, nagybirtokosokat, akik annyi termelő eszközt birtokolnak, hogy azokkal bérmunkásokat foglalkoztathassanak.

Társadalmi rétegek nevezzük a foglalkozás, iskolai végzettség, lakóhely, a jövedelem nagysága stb. alapján definiált társadalmi kategóriákat.

A **státuszcsoporthat** fogalmát egyes szerzők az előbb megadott rétegfogalommal azonosan használják. Mi itt a fogalomnak *Kolosi Tamás* (1984) által bevezetett definícióját használjuk: a státuszcsoporthat az olyan egyének vagy családok csoportja, akik az általa használt hét dimenzióban együttvéve hasonló helyzetben vannak.

Munkajellegcsoportnak nevezte *Ferge Zsuzsa* (1969) a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, konkrétabban a foglalkozás jellege alapján megkülönböztetett kategóriákat. A jelen könyv fogalmai szerint ezek társadalmi rétegek.

Elitnek szokás nevezni a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő kis létszámú ó az uralkodó osztálynál szűkebb ó csoportot. A szociológiában legtöbbször hatalmi elitről beszélünk, tehát a politikai és gazdasági hatalmat kezében tartó szűk csoportról.

Módszerek

A társadalmi szerkezet és rétegződés szociológiájának, központi jelentősége ellenére ó vagy talán éppen annak következtében ó nincs általánosan elfogadott egységes módszertana.

Survey-módszer

A társadalmi szerkezet- és rétegződésvizsgálat kitüntetett adatforrásai mégis a survey típusú adatfelvételek, amelyek sokféle adatot gyűjtenek össze a megkérdezett személyek vagy családok társadalmi helyzetéről, életkörülményeiről, életmódjáról, gondolkodásáról. Ezeknek az adatfelvételeknek alapján társadalmi kategóriaként lehet kimutatni a jövedelmek, a lakásviszonyok stb. átlagos értékét vagy a hátrányos, átlagos és kedvező helyzetben lévő arányát, így a társadalmi kategóriák közti különbségeket sok dimenzióban lehet vizsgálni.

Az első ilyen rétegződés típusú survey-felvétel a KSH 1963. évi rétegződésvizsgálata volt (Ferge 1969).

Önbesorolós módszer, presztízsvizsgálat, társadalmi-gazdasági státusz

Az ún. *önbesorolós* módszer esetében a megkérdezetteket kérdezik meg, hogy milyen osztályba vagy rétegbe sorolják magukat.

A *presztízsvizsgálat* módszerben a megkérdezetteket arra kérik fel, hogy pontosan megnevezett foglalkozások presztízstő nevezzék meg. Három- vagy ötfokozatú skálán értékelik a különböző foglalkozásokat, és az értékek átlagát tekintik a presztízsmérő számának, vagy sorba rendeztetik a foglalkozásokat valamilyen kritérium ó presztízstő, a megbecsülés, a jövedelem, a befolyás vagy hatalom, a társadalmi hasznosság stb. ó szerint, és a sorszámok átlagát veszik a presztízsmérő számának.

A presztízsmódszernek jellemzője és sokak szemében előnye, hogy kisebb foglalkozási csoportok számára külön-külön presztízspontszámot lehet meghatározni, így sok réteget és alréteget lehet megkülönböztetni.

Elméletek

Harmónia-, konfliktus-, csere- és kényszerelméletek

A társadalmi szerkezettel kapcsolatos legalapvetőbb elméleti, mondhatnánk filozófiai kérdés, hogy az emberi társadalmakat mi jellemzi inkább: a harmónia és az együttműködés vagy a konfliktus, más szóval a csere vagy a kényszer? Ettől már csak egy lépés kell annak a kérdésnek feltételéhez, hogy jó-e vagy rossz egy-egy társadalom.

A *harmóniaelméletek* szerint az emberi társadalmakat alapvetően a tagok együttműködése jellemzi, a konfliktus csak kivételes és diszfunkcionális jelenség. A *konfliktuselméletek* szerint minden emberi társadalmat alapvetően jellemez a konfliktus, és ez nem szükségszerűen káros jelenség, mert a konfliktusok viszik előre a társadalmi fejlődést.

Ha nem lenne konfliktus, a társadalom változatlan állapotban maradna. A *csereelméletek* szerint a társadalom tagjai egymással javakat cserélnek, és pedig nemcsak anyagi, pénzben mérhető értékeket, hanem eszméit, szellemi javakat is, mint a megbecsülést, engedelmességet, szeretetet, segítséget. A *kényszerelméletek* szerint nem mindenki számára hasznot hozó csere, sokkal inkább a hatalommal rendelkezők által az elnyomottakkal szemben alkalmazkodott kényszer jellemzi a társadalmakat, a javak átadása nem egyenrangú csere útján, hanem kényszer fenyegetése alatt történik.

Konzervatív és radikális elméletek

G. Lenski (1966) a harmóniaelmélet híveit nevezi *konzervatívoknak*, a konfliktuselmélet híveit *radikálisoknak*, mert az előbbiek felfogásából a status quo fenntartásának kívánatossága, az utóbbiakéból pedig a társadalom minél előbbi órák forradalom útján történő megváltoztatásának törekvése következik.

A társadalomtudományoknak a filozófiától való különválása idején Adam Smith a harmóniaelmélet felé hajlott, mert azt feltételezte, hogy a piac mint láthatatlan kéz összhangba hozza a gazdasági élet minden szereplőjének érdekeit.

A konfliktuselmélet legegyszerűbb megfogalmazói Marx és Engels voltak. Szerintük a társadalmak története az osztályharcok története, minden társadalomban az uralkodó, kizsákmányoló osztály és az elnyomott osztály harcol egymás ellen. Az uralkodó osztály a kizsákmányoltak jövedelmének a létminimum alá szorítása útján törekedett saját jövedelmét növelni, a kizsákmányolt osztály viszont azért harcolt, hogy a munka termékeiből minél több jusson neki.

Ahhoz azonban, hogy a társadalom hatékonyan működhessen, és a konfliktus következtében ne omlójjék össze, a hatalmat birtokló osztály kénytelen arra törekedni, hogy hatalmát legitimizálja. Ezért többek között a többlettermék egy részét is át kell hogy engedje a hatalom nélkülieknek, továbbá a nyílt erőszak helyére intézményesített (alkotmányos) hatalomgyakorlási formákat hoz létre, valamint propagandával és ideológiával próbálja hatalmát elfogadtatni.

A társadalmi szerkezet kategóriáinak elméleti alapjai

Marx és Engels szerint a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely fő meghatározója a termelő eszközökhöz való viszony: a termelő eszközök tulajdonosai (rabszolgatartók, nagybirtokosok, ténészek) állnak szemben azokkal, akiknek nincs a tulajdonukban termelő eszköz (rabszolgák, jobbágyok, bérmunkások).

Max Weber különböző m veiben megfogalmazott megállapításai közt néha ellentmondásokat is találunk. Weber három lényeges dimenziót nevez meg:

- *gazdasági dimenzió* ó a termel eszközökhöz való viszony mellett a munkaer -piaci helyzetet (ahol a szakképzettek kedvez bb helyzetben vannak a szakképzetleneknél) látja differenciáló tényez nek. Ezt a dimenziót nevezte Weber osztálynak vagy gazdasági osztálynak.
- *hatalom* ó Marx szerint a hatalom a t ketulajdon függvénye. Weber szerint a politikai hatalom nem szükségképpen függ össze a t ketulajdonnal.
- *rend* ó lényege a megbecsülés, melynek az el kel életvitel, életmód az alapja.

A háromdimenziós szerkezetmodell szerint tehát a társadalom tagjainak a szerkezetben elfoglalt helyzete nemcsak a termel eszköz tulajdonától vagy annak hiányától, továbbá a munkaer piacon elfoglalt el nyös vagy el nytelen helyzetét l, hanem ezek mellett a hatalom birtoklásától vagy hiányától, valamint a finom életvitelt l és az ezzel összefügg megbecsültségt l vagy annak hiányától, s t a megvetettségt l is függ.

Másik m vében Max Weber háromféle osztályt különböztet meg:

- a birtok szerinti osztályt (t kés stb.),
- a jövedelem szerinti osztályt (nagyobb és kisebb jövedelm ek)
- társadalmi osztályt ó azon belül könny a társadalmi helyváltoztatás, mobilitás, valamint azon belül szokásos a házasságkötés, de amelynek határát nehéz átlépni akár foglalkozási mobilitás, akár házasság útján.

Sokdimenziós társadalomszerkezet-elméletek

Webert l származó felismerés, hogy a társadalmi szerkezet többdimenziós fogalom, és kiindulópontját képezi a mai többdimenziós társadalmiszerkezet-modelleknek.

Többdimenziós modell alapján állt T. Geiger (1949), a rétegz és fogalmának és elméletének kidolgozója. Szerinte az osztályfogalom elveszíti használatosságát a fejlett társadalmak szerkezetének vizsgálatában. Helyette a rétegek fogalmának a használatát javasolja. A réteghez tartozást meghatározó tényez k sokfajta lehetnek, mint a termel eszközökhöz való viszony, a foglalkozás, a m veltség, a jövedelem stb. Egy adott társadalomban egyszerre többféle kritérium szerinti rétegz és érvényesül egymás mellett, ezek közül valamelyik az uralkodó rétegz ésési kritérium, a többiek alárendelt rétegz ésési kritériumok

Lenski (1966) szerint ma az ipari társadalmakban hétféle osztályrendszer él egymás mellett. Ezek a

1. politikai-hatalmi,
2. vagyoni-t ketulajdonlási,
3. foglalkozási,
4. iskolai végzettségi,
5. faji, etnikai, vallási,
6. nemek szerinti (férfi és n) és
7. életkori osztályrendszerek.

Közülük a foglalkozási osztályrendszert tartja a leginkább meghatározónak.

Pénzt ke, kulturális t ke, szociális t ke

P. Bourdieu (1979,80,83) háromféle t két különböztet meg:

- pénzt két,
- kulturális t két - m veltség
- szociális t két ó társadalmi kapcsolatok.

Aki nem tud az uralkodó osztály kulturális követelményeinek megfelelően viselkedni, és aki nem rendelkezik megfelelő kapcsolatokkal az uralkodó osztályban, azt nem fogadják be, nem hagyja érvényesülni az uralkodó osztály. Másik fontos gondolata, hogy ezek egymásba átkonvertálhatóak, azaz átválthatóak. Aki pl. jó kapcsolatokkal rendelkezik, az könnyen válik pénztálcássá. Aki nagy kulturális tálcával rendelkezik, az ő ha kívánja ő könnyen jut jelentős vagyonhoz.

Hatalomelméletek

A második világháború utáni évtizedekben a *hatalmi elméletek* váltak egyre népszerűbbek a szerkezetvizsgálatban. R. Dahrendorf korai műve (1953) szerint a modern

társadalomban már nem a társadalmi tulajdon, hanem a gazdasági hatalom birtokosai állnak a hierarchia csúcsán, a társadalmi konfliktus nem annyira a jövedelmért, mint inkább a hatalomért folyik. Persze a jövedelem való részese a hatalmi pozíciótól függ.

A hatalmi elméletet *Az új osztály* című könyvében a szocialista országokra alkalmazta M. Gyilas (1957) jugoszláv kommunista politikus, miután súlyos konfliktusba került Titóval és kizárták a politikai vezetésből. Szerinte a kelet-európai szocialista társadalmak ugyanolyan osztálytársadalmak, mint a kapitalisták, csak az a különbség, hogy a szocialista társadalmakban az állami és pártbürokrácia a termelési eszközök tényleges tulajdonos és ezáltal az uralkodó osztály.

Új marxista társadalomszerkezet-elméletek

A termelési eszköz-tulajdonon alapuló szerkezetelméletek továbbfejlődtek, és egyes szerzőknél lényegesen továbbfejlődtek a második világháború után. E.O. Wright amerikai marxista szociológus elméletének változásai. Abból indul ki, hogy a kapitalista társadalom három dimenzió mentén differenciálódik:

- a termelési eszközök tulajdona,
- szervezeti terv,
- szakképzettségi terv.

Ezek közül a legfontosabb a termelési eszközök tulajdona, a termelési eszköz terv. Ennek alapján megkülönböztet:

- olyan termelési eszköz-tulajdonosokat, akik képesek bért munkásokat alkalmazni, és maguk így mentesülnek a munka alól (burzsoázia)
- olyan kisebb termelési eszköz-tulajdonosokat, akik bért munkásokat tudnak foglalkoztatni, de maguk is kénytelenek dolgozni (kisvállalkozók)
- olyan termelési eszköz-tulajdonosokat, akiknek nincs elég tervük bért munkások foglalkoztatásához, így maguk dolgoznak termelési eszközeikkel (kispolgárság)
- végül a termelési eszközök birtokában nem lévő bért munkásokat.

A második dimenzió a szervezeti terv, itt a szervezetben lévő vezetési hatáskör, hatalom alapján megkülönböztet meg felső vezeteket, középvezeteket, és nem vezeteket.

Végül a harmadik dimenzió, a szakképzettségi terv alapján megkülönböztet magas képzettséget, félig szakképzetteket és a szakképzetleneket.

Ennek alapján a mai fejlett kapitalista társadalmakban három olyan osztályt definiált, amelynek helyzete egyértelmű: a burzsoáziát, a kispolgárságot és a proletariátust. Rajtuk kívül azonban négy további nem egyértelmű helyzet kategóriát lát:

1. a felső- és középvezeteket és technokratákat (akiknek nincs termelési eszköz tulajdonuk, de van szervezeti hatalmuk és szakképzettségi tervük, ezért a burzsoázia és a proletariátus között helyezkednek el),

2. az alsóvezeteket, mint vezetőket (akiknek mind szervezeti hatalmuk, mind szakképzettséget kéjük az elbbitéknél kisebb),
3. a kisvállalkozókat (akik a burzsoázia és a kispolgárság között helyezkednek el)
4. a munkájukat önállóan végző alkalmazottakat (akik a kispolgárság és a proletariátus között helyezkednek el).

Presztíz (tekintély, befolyás), társadalmi helyzet és társadalmi mili

A presztízsen alapuló szerkezetelméletek elsősorban az empirikus szociológia kutatásban játszottak szerepet, ugyanis sok országban számos presztízsvizsgálatot végeztek. A szociológusok egy része nagy érdeklődéssel fordul a különböző osztályok és rétegek életmódjának eltérései felé, ill. egyre többször felmerül az a gondolat, hogy az életmód alapján lehetne vagy kellene a modern társadalomban a társadalmi kategóriákat megkülönböztetni. Hatásos indulást jelent *U. Beck* (1986) tanulmánya, melynek címe *Túl az osztályon és rétegen* volt. *S. Hradil* (1987) dolgozta ki, hogy a réteg és az osztály helyett milyen fogalmakkal lehetne a társadalmakat jellemezni. Az elsőt *társadalmi helyzetnek* nevezte. A következő társadalmihelyzet-kategóriákat különítette el:

1. hatalmi elit,
2. gazdagok,
3. mintavettségű elit,
4. gazdasági vezetők,
5. felső szintű szakemberek,
6. egyetemi hallgatók,
7. olyan ánormálkeresők, akiket nem fenyeget munkanélküliség és elszegényedés,
8. olyan ánormálkeresők, akiket ezek közepesen fenyegetnek,
9. az ezek által erősen veszélyeztetett ánormálkeresők,
10. nyugdíjasok,
11. tartósan munkanélküliek,
12. szegények,
13. peremhelyzetben lévő, diszkriminációt szenvedő csoportok.

A másik fogalom, amelyet *Hradil* javasol, a *társadalmi mili*. Ezek elsősorban az életmód, a kultúra, az értékek által meghatározott társadalmi csoportok, mint a magas szintű konzervatív, hagyományos munkás vagy az alternatív-baloldali mili.

A társadalmi helyzet hatása az egyén életére, nézeteire

Újabb kérdés a társadalmi szerkezet elméletében, hogy hogyan befolyásolja a társadalmi szerkezetben elfoglalt pozíció, az osztályhoz, réteghez stb. tartozás az emberek életét. *Max Weber* szerint a társadalmi pozíció meghatározza az egyes emberek életesélyeit. Az egyén életét nagy mértékben befolyásolja, hogy kikkel barátkozik, kivel házasodik össze. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a társadalmi helyzet igen nagy mértékben határozza meg az egyén életmódját, hogy mit olvas, milyen zenét hallgat, mit sportol, hogyan tölti szabad idejét stb. Végül, de nem utolsósorban a társadalmi helyzet egyes korszakokban és társadalmakban erősen befolyásolhatja a politikai preferenciákat. A problémát *Marx* világosan megfogalmazta a magának való és a magáért való osztály fogalompárjával. A magának való osztály, elsősorban magának való munkásosztály objektív helyzete és ebből következő valóságos érdekei alapján különül el a többi osztálytól, de nincs erősen osztálytudata és nem harcol kollektívan érdekei érvényesítéséért. A magáért való osztály, tisztán látja érdekeit és azoknak ellentétét a többi osztály érdekeivel, erősen munkásöntudata van, ennek alapján kollektívan harcol érdekeiért és forradalomra is hajlandó.

A társadalmi kategóriák száma

Más társadalomképhez tartozik a dichotóm, vagyis kétkategóriás modell, mint a nagyszámú kiskategóriát feltételező modell, végül a kettő között az öt-tíz nagy társadalmi tömböt megkülönböztető modell. A dichotóm modell a kibékíthetetlen osztályellentétek létét sugallja. Klasszikus példája Marx és Engels társadalomképe a *Kommunista kiáltványban*: két osztály, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak harcolnak egymás ellen. Hasonlóképpen teljesen dichotóm Pareto társadalomképe: ez elit áll szemben a hatalmának alávetettekkel.

A másik végletet a presztízscsoportok és a SES-en (társadalmi-gazdasági pontszámokon) alapuló modellek jelentik, amelyekben 30-40 vagy akár 100 kategóriát is megkülönböztetnek. A sokkategóriás társadalmi modellek alkalmazása többnyire összekapcsolódik a matematikai-statisztikai módszerekkel végzett elemzéssel.

A neoweberianus szociológusok többnyire öt-tíz kategóriát tartalmazó modelleket használnak. *G. Lenski* pl. az alábbi foglalkozási osztályokat különböztette meg az ipari társadalomban:

1. t és vállalkozók,
2. hivatásos politikusok,
3. menedzserek,
4. katonatisztek,
5. értelmiségi szakemberek,
6. irodai foglalkozásúak,
7. kereskedelmi foglalkozásúak,
8. munkásosztály,
9. parasztok,
10. munkanélküliek és rabszolgamunkások.

F. Parkin a következő hat nagy foglalkozási kategóriát különbözteti meg:

1. menedzser, értelmiségi, felső adminisztratív,
2. félértelmiségi és alacsonyabb adminisztratív,
3. rutin fehérgalléros,
4. szakmunkás,
5. betanított munkás,
6. segédmunkás.

A mai empirikus kutatásban leggyakrabban használt szerkezetmodellt *R. Erikson és J. Goldthorpe* dolgozta ki. Tíz osztályt különböztet meg foglalkozási kategóriák szerint:

1. t kések, felső vezetők, értelmiségiek,
2. középvezetők és középszintű szellemi szakemberek,
3. rutin szellemi foglalkozásúak,
4. alkalmazottakat tartó kisiparosok, kiskereskedők,
5. alkalmazottakat nem tartó kisiparosok, kiskereskedők,
6. önálló parasztok,
7. m vezetők és üzemtechnikusok,
8. szakmunkások,
9. szakképzetlen munkások,
10. mezőgazdasági munkások.

Ebben a modellben figyelembe veszik a termelési eszköz-tulajdont, a végzett munka jellegét, az iskolai végzettség és szakképzettség szintjét, a vezetői beosztást és az ágazatot.

6. TÁRSADALMI MOBILITÁS ÉS VÁNDORLÁS

Alapfogalmak

Társadalmi mobilitás

Társadalmi mobilitásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor az egyén vagy a család társadalmi helyzete megváltozik, pl. parasztból munkás vagy munkásból értelmiségi lesz.

A társadalmi helyzetet azonban meghatározhatjuk a jövedelem, az iskolai végzettség, a kedvezőbb vagy kedvezetlenebb lakóhely, az egyéni megbecsültség vagy presztízs stb. alapján is, ebben az esetben az ilyen kategóriák közötti mozgást is mobilitásnak tekintjük. A társadalmi hierarchiában történő fölfelé vagy lefelé mozgását szokás vertikális mobilitásnak is nevezni. Horizontális mobilitásról akkor beszélünk, amikor pl. a gépkocsi szerelő foglalkozást változtat és gépkocsivezető lesz.

Nemzedékek közötti (intergenerációs) mobilitásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor valakinek a társadalmi helyzete a szüleihez képest változik meg, pl. a munkás fia mérnökké válik.

Nemzedéken belüli (intragenerációs vagy karrier-) mobilitásnak pedig azt, amikor valaki foglalkozási életpályája folyamán lép át másik társadalmi helyzetbe, pl. egy termelőszövetkezeti paraszt kilépett a szövetkezetből, és segédmunkásként vállalt munkát egy ipari üzemben, vagy egy szakmunkás elvégzi a műszaki egyetemet, és mérnök lesz.

Házassági mobilitás alatt azt értjük, ha valaki házasságkötésével lép át másik társadalmi helyzetbe, pl. egy asszisztens házasságot köt egy orvossal.

Róbert Péter (1986) úgy vizsgálta a magyar társadalmi mobilitást, hogy négy társadalmi dimenzióban vizsgálta mind a társadalmi származást, mind az elért társadalmi helyzetet. Ezek a foglalkozás, a jövedelmesség, az anyagi helyzet és a lakóhely. Azt is vizsgálta, hogy az anyagi helyzet javulása, a lakóhelyváltozás, a jövedelmesség (iskolai végzettség) emelkedése és a foglalkozási helyzet hogyan függtek össze egymással, milyen gyakorisággal fordult elő, hogy ezeknek csak egyike vagy másika javult, míg a többi változatlan maradt, esetleg romlott stb. Arra a következtetésre jutott, hogy a jövedelmesség határozza meg leggyorsabban a státuszmobilitást.

Nyitott és zárt társadalom

Annál nyitottabb valamely társadalom, minél kisebb az eltérés a különböző rétegekben a származók mobilitási esélyei, arányszámai között.

Vándorlás (migráció)

A vándorlás vagy lakóhely-változtatás, latinus nevén a migráció, a demográfiai tudomány kutatási körébe tartozik. Definíciója a demográfiában a következő: olyan lakóhelyváltoztatás, amely településhatár átlépésével jár. Tehát az egy településen belüli lakóhelyváltoztatás nem számít vándorlásnak.

Állandó és lakónépesség

A települések kétféle népességszámát különbözteti meg a népszámlálás: az állandó népességet, azaz az ott állandó lakóhellyel rendelkező népességet, valamint a lakónépességet, amely az állandó lakóhellyel rendelkező népesség száma, plusz az itt ideiglenesen bejelentett

népesség, mínusz az állandó lakóhellyel rendelkezők közül azok, akiknek máshol ideiglenes lakóhelyük is van.

Ingázás, nemzetközi vándorlás, vándorlási egyenleg

A vándorlás témaköréhez tartozik az ingázás. Ez az a jelenség, amikor az aktív keresőknek más településen van lakóhelye és munkahelye. Megkülönböztetünk napi ingázást, amikor naponta utazik a személy a lakóhelyéről, heti és annál ritkább ingázást. *Nemzetközi vándorlásnak* nevezzük az országhatárt átlépő lakóhely változtatást. *Vándorlási egyenlegnek* pedig a településre való vándorlás és az onnan való elvándorlás különbségét, ill. a nemzetközi vándorlásban a bevándorlás és kivándorlás különbségét.

Módszerek

A társadalmi mobilitás vizsgálatának módszere a legfejlettebb matematikai-statisztikai elemzési módszer a szociológia ágai közül. A legközelebb áll a matematikai közgazdaságtanhoz vagy ökonometriához.

ISA-paradigma

Az ISA-rövidítés a Nemzetközi Szociológiai Társaság neve, melynek keretében ezt a módszert 1950-es években kidolgozták. A paradigma kifejezés azt jelenti, hogy nemcsak egyszeri módszerrel, hanem a jelenség vizsgálatának egy elméleti és módszertani megközelítéséről van szó. Összeállítják a mobilitási keresztábrákat, melyben 5-10 nagyobb osztályt, réteget különböztetnek meg. A táblázat egyik dimenziójában az elért társadalmi kategóriákat mutatják ki, a másikban a származási kategóriákat.

Az összes mobilak aránya, strukturális és cirkuláris mobilitás

A mobilitási táblázatból ki lehet számítani az összes mobilak arányát, vagyis azoknak százalékos arányát, akik a megkérdezettek közül mobilak voltak, azaz a táblázatban a szignifikáns kivüli cellákban helyezkednek el.

Strukturális mobilitás az azoknak az aránya, akik szükségképpen mobilak voltak a származási és az elért társadalmi helyzetek megoszlása közötti eltérés miatt, más szóval azért kellett hogy mobilá váljanak, mert az apák nemzedékének összetétele eltér a fiúk nemzedékének összetételétől.

Cirkuláris mobilitás az összes mobilitás és a strukturális mobilitás különbsége.

7. NÉPESSÉG, NÉPESEDÉS, EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS

Minden társadalom egy adott népesség tagjaiból áll, melynek száma, összetétele messzemenően befolyásolja a társadalmi folyamatokat.

Alapfogalmak

Demográfia

A népességszámmal és a népesedési folyamatokkal a *demográfia* foglalkozik. A legtöbbet emlegetett demográfus *Robert Malthus* (176-1843). Elméleti módszere szerint a népesség gyorsabban képes szaporodni, mint a termelés növekedni, különösen az élelmiszer-termelés.

1982 óta Magyarországon többen halnak meg, mint ahányan születnek, így a népesség folyamatosan csökken.

Termékenység, halandóság, reprodukció, morbiditás

A születések vizsgálatánál használjuk a *termékenység* fogalmát. Ezen a szül képes korban lévő népességre vagy annak egyes részeire jutó születések számát értjük.

A halálozások vizsgálatakor szokás a *halandóság* fogalmát használni. Ezen nem a halálozások számát, hanem valamilyen finomabb mutatóját, pl. korcsoportonkénti valószínűségét vagy még inkább a halandósági tábla mutatóit, elsősorban a születéskor várható átlagos élettartamot értjük.

A *reprodukció* a népesség újratermelését jelenti, vagyis azt, hogy a halandóság és a termékenység együttes hatása alatt a népesség száma és összetétele hosszú távon hogyan alakul.

Morbiditásnak nevezzük a betegségek előfordulásának gyakoriságát.

Alapvető kérdés az egészség definíciója. A Világ Egészségügyi Szervezet (WHO) alapokmánya szerint az egészség, a testi, szellemi és társadalmi jólét teljes állapota, és nem csak a betegség és rokkantság hiánya.

Módszerek

A demográfiai adatoknak három forrása van: a népszámlálások, az éves ún. népmozgalmi statisztikák (az adott évi születések, halálozások stb. adatai), végül újabban egyre inkább alkalmazzák a szociológiában szokásos reprezentatív mintás, kérdőív módszer.

A születések mutatói

A nyers élveszületési arányszám: az évi születések száma osztva az évközi népességgel.

Az általános termékenységi arányszám: az évi születések száma osztva a 15-49 éves nők számával.

A korszpecifikus termékenységi arányszámok: az adott korcsoportba tartozó nők által szült gyermekek száma osztva az adott korcsoportba tartozó nők számával. Ezeket az arányszámokat ezrelékben szokás megadni.

A teljes termékenységi arányszám: a korszpecifikus termékenységi arányszámok összege a 15 éves kortól az 50. születésnapig, tehát a hipotetikus gyermekszám, amelyet egy nő vagy ezer nő szülne élete folyamán, ha az adott évi gyakoriság szerint szülne élete folyamán.

A halálozás mutatói, a halandósági tábla

A legegyszerűbb mutató a nyers halálozási arányszám: az adott évi halálozások száma osztva az évközépi népesség számával.

A korösszetétel hatását kiszűrik az ún. *korspecifikus* halálozási arányszámok.

A halandósági viszonyok tömör jellemzése a *születéskor várható átlagos élettartamot* szokás kiszámítani. Ez az ún. *halandósági táblán* alapul.

Halálozási arányszámokat számítanak halálokok (különböző betegségek stb.) szerint is.

Csecsemő halandósági és természetes szaporodási arányszámok

A szokásos halálozási arányszámokból különbözik a csecsemő halandósági arányszám:

$$\frac{\text{az összes 1 éven aluli korban meghaltak száma az adott évben}}{\text{az összes újszülöttek száma az adott évben}}$$

A nyers élveszületési és a nyers halálozási arányszám különbségét nevezték korábban *természetes szaporodási arányszámnak*.

Elméletek

A demográfiai átmenet elmélete

A halandóság javulását előbb követte a termékenység csökkenése. (A. Landry - 1934). Demográfusok azonban fokozatosan felismerték, hogy a fejlett országokban a valóságban ezzel ellentétes tendenciák érvényesülnek a XIX. században. A második világháború után többen továbbfejlesztették ezt az ún. **demográfiai elméletet**. A halandóság hosszú távú javulását és az azt követő termékenységcsökkenést nevezzük demográfiai átmenetnek. Az elmélet szerint a demográfiai átmenetnek öt egymást követő fázisa van:

- a születési és a halálozási arányszám egyaránt igen magas,
- a halandóság javulni kezd, a termékenység egyelőre változatlanul magas marad, a népesség gyorsan növekedni kezd,
- a halálozási arányszám tovább csökken, de a születési arányszám is csökkenni kezd, a népesség növekedése továbbra is gyors,
- a halálozási arányszám csökkenése lelassul, majd megáll, a születési arányszám tovább csökken, ezért a népesség növekedése lelassul,
- a halálozási és a születési arányszám hasonlóan alacsony szinten stabilizálódik, a népesség növekedése megáll.

A termékenység közgazdaságtani és szociológia elméletei

A termékenység közgazdaságtani elmélete, amelyet az ún. chicagói iskola, elsősorban G. Becker (1960) fogalmazott meg, abból indul ki, hogy a házaspár a gyermek számára vonatkozó döntésnél hasonlóképpen gondolkodik, mint amikor valamely tartós fogyasztási eszköz megvásárlásáról határoz. Figyelembe veszi a gyermekekből származó hasznokat és örömeiket, a gyermeknevelés költségeit, valamint a családi jövedelmet.

8. KIEMELT DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK: NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS GYERMEKEK

A demográfiai ismérvek nőnem és életkor alapján megkülönböztetett csoportok ugyanolyan egyértelműen elkülönülnek egymástól az életkörülmények és az életmód tekintetében, mint a társadalmi osztályok és a rétegek. A szociológia figyelmének középpontjába kerülnek a nők. A fejlett társadalmakban erős feminista mozgalmak jöttek létre, amelyek a nők helyzetének hátrányait erősen hangsúlyozzák, és azok megszüntetésére törekcszenek.

Az időse emberek helyzete iránti szociológiai érdeklődés megnövekedésének oka az, hogy részben a halandósági viszonyok javulása, részben a születésszám csökkenése következtében az időse emberek aránya erősen megnőtt a fejlett társadalmakban.

A fiatalság szociológiájának alakulását az ösztönözte, hogy az 1960-as években sok fejlett, magas életszínvonalú országban jelel mutatkoztak a fiatalság nagyfokú elégedetlenségének, a társadalom egészét elutasító ifjúsági szubkultúrák kialakulásától a nyílt lázadásokig (pl. Franciaországban 1968-ban).

Alapfogalmak

Az időskor alsó határa

Az időskorúakat sokszor úgy definiálják, mint egy bizonyos korhatár, 60 vagy 65 év fölöttieket, máskor a nyugdíjkorhatár fölötti népességet tekintik időseknek. A 70 vagy 75 évnél idősebbeket szokás idősekné öregeknek tekinteni.

A fiatalkor határai

Fiatalnak általában azokat tekintik, akik már nem gyermekek, de még nem felnőttek, vagyis nem kezdték a rendszeres keresőmunkát, nem alapítottak családot, vagy egyszeriben nem rendelkeznek a felnőttek összes jogával. A legegyszerűbb a nagykorúság életkorát, vagyis nálunk a 18 éves kort a fiatalság felső korhatárának tekinteni. (Ebben a könyvben a 30 évnél fiatalabbakat tekintem fiatalnak).

A gyermekkor és a serdülőkor

A fiatalság alsó határát sem egyszer megállapítani. Néha a kamaszkortól számítják a fiatalságot, de szokás a fiatalkor kezdetét a középiskolába lépés életkorával is azonosítani.

Módszerek

Népszámlálások

A népszámlálások és szociológiai adatfelvételek adatai általában rendelkezésre állnak részletes nem és korcsoport szerinti bontásban, ezért ezek mind a nők, mind a férfiak és az idősek életkörülményeinek vizsgálatához alapvető források.

Szociológiai adatfelvételek

A KSH 1984-ben, majd 1995-ben a 15-34 évesek reprezentatív mintáján felvételt végzett, ebből részletes adataink vannak ezeknek a korcsoportoknak az életkörülményeiről, életmódjáról. A 80-as években az ifjúságkutatás a kiemelt társadalomtudományi kutatási témák közé tartozott, az első kutatási időszak eredményeit foglalta össze *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* c. kötet (Ancsel et al. 1984).

Elméletek

A nemek közötti különbségek okai

A férfiak és nők szociológiájának egyik legtöbbet tárgyalt elméleti kérdése a nemek közötti különbségek okai. Két elméleti felfogás állt egymással szemben. Az egyik szerint a különbségek a biológiában, a genetikai eltérésben rejlik és ezért szükségszerű, a másik szerint a különbség elsősorban pszichológiai és szociológiai természetű, a gyermekkori szocializációban a társadalmi környezet hatására alakul ki, ezért egyáltalán nem szükségszerű. A szociológusok megkülönböztetnek nemi (gender) szerepeket és a nemi (gender) identitást. A nemi szerepeken azokat a társadalmi szerepeket, tevékenységeket, magatartásokat értik, amelyeket a társadalom a két nem tagjaitól elvár. Sem a nemi szerepek vállalása, sem a nemi identitás nem egyértelmű ugyanis homoszexuálisok esetében.

A férfiak és a nők közötti munkamegosztás

A *funkcionalista* iskola szerint a **nemek közötti különbségek** azért fordulnak elő a legtöbb társadalomban, mert a nemek közötti munkamegosztás és a szerepek ebből fakadó eltérései előnyösek az emberi társadalmak számára. A férfiak nagyobb testi ereje következtében alkalmasabbak a vadászatra, a nehéz földművelési munkákra (szántás, kaszálás) viszont egyedül a nők képesek gyermeket szülni és csecsemőket gondozni (szoptatni), így a demográfiai reprodukció érdekében szükséges, hogy idejük jelentős részét a gyermekekre és házimunkára fordítsák. A modern családokban is szükség van egy felnőttre, aki az *őszinstrumentális* szerepet (a megélhetés biztosítja stb.), és egy másikra, aki az *őxpresszív* (érzelmi, támogató) szerepet vállalja.

A *konfliktuselméleti irányzatok* a munkamegosztás helyett a férfiak hatalmi pozíciójára helyezik a hangsúlyt. Eszerint a férfiak dominanciája, a nőknek a férfiak általi elnyomása az emberiség történetének legáltalánosabb egyenlőtlenségi viszonya, fontosabb és általánosabb, mint az uralkodó osztályok és az alávetett osztályok közötti konfliktus.

Az egyén életciklusának szakaszai

Az időssek, fiatalok és gyermekek szociológiai vizsgálatának másik elméleti kérdése, hogy az emberi életciklus milyen életszakaszokra osztható fel. A következő életszakaszokat különböztetjük meg:

- csecsemőkori a születéstől az 1 éves korig,
- gyermekkori a 1 éves kortól kb. 12 éves korig,
- a serdülőkor a 12 éves kortól kb. 14-16 éves korig,
- az ifjúság a 14-16 éves kortól az iskolai tanulmányok befejezéséig, a keresetmunkavállalásig, családalapításig,
- felnőttkor a nyugdíjkorhatár eléréséig,
- idős kor a nyugdíjkorhatár fölött.

A modern társadalmakban az ifjúkor és a felnőttkor közé kezd beékelődni egy sajátos életszakasz, amelyet **posztadoleszcenciának** (utóserdülő kornak) neveztek el.

A felnőttkor előtti és utáni életszakaszok elkülönülése és meghosszabbodása

A fejlett társadalmakban úgy látszik, hogy jobban elkülönülnek egymástól az egyes életszakaszok, és különösen meghosszabbodnak a felnőttkor előtti és utáni egyes szakaszok. Régebben a fiatalok korábban kezdtek munkát vállalni, mint jelenleg, amikor is iskolába járnak. Újabban az iskoláztatás meghosszabbodásával a fiatalkor felső korhatára is egyre inkább kitolódik. Ennek következtében felnőtt, munkaképes emberek hosszú ideig egy olyan szakaszban élnek, amelyben nem állnak előttük nyitva a felnőttkorral járó lehetőségek (önálló munka, kereset) és nem vállalják a felnőttkori kötelezettségeket (nem tudnak családot eltartani). Ez lehet a fiatalok között tapasztalható elégedetlenségek egyik lényeges oka.

Az idős emberek a korábbi évszázadokban sokkal később és fokozatosan váltak ki a jövedelmet biztosító munkából, mint ma, amikor a nyugdíjazással többé-kevésbé egy csapásra abbahagyják az aktív kereső munkát. Ugyanakkor a várható élettartam meghosszabbodása következtében a nyugdíjazás után egyre hosszabb életszakaszra számíthatnak.

9. FAJ, NEMZET, ETNIKAI CSOPORT, KISEBBSÉGEK

Ebben a fejezetben foglalkozunk az egy társadalmon belül együtt élő fajok közötti konfliktusokkal és a nemzeti-nemzetiségi-etnikai, valamint a vallási kisebbségekkel és konfliktusokkal abból a meggyőződésből kiindulva, hogy ezek hasonló jelenségek. Mindegyik esetben az a probléma lényege, hogy a társadalom többsége kirekeszti a kisebbséget, amelyet bőrszín, anyanyelv, kultúra vagy vallás alapján definiál, és ez a kisebbség a kirekesztettség érzése következtében megpróbál védekezni, egyebek között meg akarja tartani saját identitását, amely némileg eltér a többség identitásától.

Alapfogalmak

Faj, rassz

Fajnak nevezik az emberek olyan csoportját, amelyet biológiailag örökölt, vagy biológiailag örököltnek gondolt testi jellemzők, elsősorban bőrszín alapján különítenek el. Fajnak szokás tekinteni a köznapi szóhasználatban a feketéket, sárgákat, és fehéreket. A fizikai antropológia nem a bőrszín, hanem több testi jellemző alapján különböztet meg három nagy emberi rasszt: a kaukázoid, a mongoloid és a negroid rasszt. Ezekben belül több alrassz van, pl. a kaukázoid rasszon belül a nordikus, az alpesi, a mediterrán és a hindu. E rasszok között nincsenek nagy biológiai különbségek.

Nemzet

A **nemzet** azokból áll, akik egy nemzet tagjának tartják magukat és akiknek közös a nemzeti identitásuk., mely magába foglalja a közös nyelvet vagy nyelvjárást, a közös kultúrát, a szokásokat, a közös történelemre vonatkozó emlékeket (amelyek nem szükségképpen felelnek meg a tényeknek), továbbá a közös lakóterületet. A nemzet fogalmához általában hozzátartozik, hogy létezik egy állam, amely ennek a nemzetnek az állama.

Megkülönböztetünk franciaö nemzetfogalmat és németö nemzetfogalmat. Az el bbi szerint a nemzet tagja mindenki, aki az adott állam polgára. A kulturális nemzet fogalma szerint a nemzet tagja az, aki a nemzet nyelvét beszéli, a nemzeti kultúrához tartozónak vallja magát.

Nemzeti és vallási kisebbség, etnikai csoport

A **nemzeti kisebbség** egy adott társadalom azon csoportja, akik nem a többségi nemzettel identifikálódnak, hanem egy olyan másik nemzettel, amelynek van állama, vagy egy olyan nemzet tagjainak tartják magukat, amelynek nincs ugyan állama, de saját állam létrehozására törekszik.

Etnikai csoportnak nevezzük az adott társadalmon belül azoknak a csoportját, akik olyan közös kulturális identitás tudatával rendelkeznek, amely elkülöníti ket a többségt l vagy a többi etnikai csoporttól. Az etnikai csoport kevésbé különül el a többségt l, mint a nemzeti kisebbség.

Nem csak nemzeti és etnikai ismérvek alapján különülnek azonban el kisebbségek. Mivel a vallás a kultúra része, némely esetben nagyon is meghatározó része, **vallási** alapon is elkülönülhet valamely kisebbség a társadalmon belül. (Pl. a szunnita és a síita mohamedánok elkülönülése több mohamedán országban, pl. Irakban).

Hangsúlyozni kell azt is, hogy egyáltalán nem zárható ki az, hogy az embernek több identitása legyen, vagyis nem szükségszer , hogy csak egyetlen nemzethez, nemzeti kisebbséghez, etnikai csoporthoz vagy vallási csoporthoz tartozónak tartsa magát.

Rasszizmus, etnocentrizmus, nacionalizmus

Rasszizmusnak nevezzük azt a felfogást, amely szerint az a faj, amelyhez az adott ember tartozik, vagy pontosabban, amelyhez tatózónak vallja magát, magasabb rend , mint a többi faj, pl. intelligensebb, erkölcsibb stb.

A szociológiában régóta használják a rasszizmus analógiájaként az **etnocentrizmus** fogalmát is.

Súlyos veszélyekkel jár, ha a nemzeti összetartozás érzéséb l a más nemzetekkel, nemzeti kisebbségekkel, etnikai csoportokkal szembeni ellenségesség érzése válik ó ezt nevezzük **agresszív nacionalizmusnak**.

El ítélet, sztereotípa, diszkrimináció

A rasszizmus és az agresszív nacionalizmus témakörének vizsgálatában sokan használják az el ítélet, a sztereotípa, és a diszkrimináció fogalmát.

El ítélet ó valamely csoport tagjaival szembeni negatív érzelmi viszonyulás, mely azon alapul, hogy ezek az emberek a csoport tagjai. Lehet pozitív el ítéletr l is beszélni.

Sztereotípa ó torzításon, túlzáson és leegyszer sítésen alapuló negatív elképzelések, el ítéletek együttese valamely csoporttal szemben.

Diszkrimináció ó egyes emberek hátrányos kezelése azon az alapon, hogy azok valamely meghatározott csoport tagjai. Pl. a többségi csoport piszkosnak, erkölcstelennek, megbízhatatlannak tarthatja valamely kisebbség tagjait (sztereotípa), ezért nem kíván érintkezni (el ítélet), ennek következtében nem alkalmazza ket munkásként az irányítása alatt álló munkahelyeken (diszkrimináció).

A nemzettudat kialakulása

A társadalmak felső rétegeiben a nemzettudat megjelent már a Karoling Birodalom hanyatlása idején, tehát a IX-X. században. A török fenyegetettség, majd hódoltság pedig a magyar társadalomban váltotta ki a nemzettudat megerősödését. A XVIII. század végétől Európában és az Egyesült Államokban a polgárjogoknak a társadalom minden tagjára történő kiterjesztésével a nemzettudat a társadalom minden rétegében kisebb-nagyobb mértékben megjelent.

Az agresszív nacionalizmus kialakulásának okai

Az idegen állam általi elnyomás vagy annak fenyegetése egyértelműen erősíti a nacionalizmust, és ez a védekező nemzettudat könnyen átcsap agresszív nacionalizmusba. (pl. a kurd nacionalizmus).

A kisebbséggel szembeni agresszió érzésének megerősödését segíti elő, ha az adott társadalmon belül valamely kisebbség privilegizált helyzetben van, gazdagabb, sikeresebb, mint a társadalom többségét alkotó csoport. Mindezek azonban csupán feltételezések, valójában eddig nem tisztázták egyértelműen, mi vezetett az agresszív nacionalizmus nagy történelmi fellángolásaihoz, köztük különösen a nácizmushoz Németországban. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy a nemzet agresszív nacionalizmusa az ellenségnek tekintett nemzet vagy kisebbség hasonló agresszív reakcióit erősíti. Ennek példája a közelmúltbeli boszniai polgárháború.

Négy szociálpszichológiai elmélet van arról, hogy mi okozza egyéni szinten az elítéletes gondolkodást és a diszkrimináló viselkedést. Ezek:

1. Az elítélet és a diszkrimináció olyan egyéneknél erősödik, akik súlyos frusztrációkat szenvedtek, sikertelenek voltak és a sikertelenség okát másokra akarják hárítani.
2. Az autoritárius személyiségű emberek hajlamosak az elítéletes gondolkodásra és az agresszív viselkedésre a más csoportba tartozókkal szemben. Az autoritárius személyiségtípus meghatározott nevelési gyakorlatok terméke.
3. Az elítéletek és a diszkrimináció egyszerre hatalmi és anyagi érdekeket szolgálnak. Azok hirdetik negatív elítéleteket és azok követelnek vagy alkalmaznak diszkriminációt kisebbségek ellen, akik hatalmukat akarják növelni. (zsidóság elleni diszkrimináció).
4. Az elítéletek, sztereotípiák és a diszkriminációs viselkedés mélyen be vannak ágyazva a társadalom kultúrájába, és a szocializáció útján sajátítja el őket az egyén.

10. CSALÁD

Az emberi társadalmakban nem a nagy- vagy makrotársadalmi struktúrák állnak szemben az egyes emberekkel, hanem közöttük mintegy közvetítő szerepet játszva a társadalmi intézmények helyezkednek el. A szociológia társadalmi intézménynek nevezi a normák és értékek valamilyen egymással összefüggő tevékenységekre vonatkozó elfogadott rendszerét, amelyek a társadalmi életet szervezik olyan módon, hogy a társadalom tagjai a társadalom számára szükséges funkciókat ellássák. Ilyen társadalmi intézmények: a család, az oktatási rendszer, a gazdasági rendszer (vállalatok stb.) és a kormányzat, politikai intézmények. Az intézmények lényegét tehát a normák és a mögöttük álló értékek alkotják.

Ezek a normák szerepeket definiálnak, amelyeket a különböző státuszokat betölt személyek mintegy el kell hogy játsszanak. Ilyen státusz pl. az anya, a gyermek, a munkás, a diák, a tanár stb. státusza.

Alapfogalmak

Csoportok

A család a társadalmi kiscsoportok egyike. Csoportnak nevezzük az egyéneknek olyan együtteseit, amelyeket bizonyos közös ismérvek jellemeznek, kötik össze.

Kiscsoportnak nevezzük azokat a csoportokat, amelyeknek tagjai olyan kis létszámúak, hogy egymást személyesen ismerik, szoros kapcsolatban vannak. (munkahely, lakóhely).

Formális csoportnak nevezzük azokat a csoportokat, amelyeket a szervezeti szabályok definiálnak. Ilyen pl. a vállalat egy-egy osztálya.

Informális csoportnak nevezzük azokat a csoportokat, amelyeket nem formális szabályok definiálnak össze. Ilyen pl. a baráti csoport vagy klikk a vállalaton belül.

A kiscsoporttal rokon, de azzal nem teljesen azonos, annál szűkebb fogalom az elsődleges csoport, melyben a csoporttagok teljes személyiségükkel vesznek részt. Egyes csoporttagok érzelmi biztonságot, segítséget várnak és kapnak, ezek a kapcsolatok el segítik személyiségük fejlődését, gazdagodását. Elsődleges csoportokban megérintve a gyermekek szocializációja, személyiségük fejlődése. A legfontosabb elsődleges csoportok a család, a tágabb rokonság és baráti, közöttük a kortársi kiscsoportok.

Család, családmag, háztartás

Családnak nevezzük a szociológiában az olyan együtt élő kiscsoportot, amelynek tagjait vagy házassági kapcsolat, vagy leszármazás, más szóval vérségi (kivételes esetben örökbefogadási) kapcsolat köti össze. A statisztika családdefiníciója ennél valamivel szűkebb: csak a szülők és velük együtt élő nem házas gyermekeiket számítja a családhoz. Ennek alapján három családtípust különböztet meg: a házaspárt, a házaspárt gyermekkel, továbbá egy szülővel és gyermekkel.

Ezt szokás *családmagnak* vagy nukleáris családnak is nevezni.

A családtól meg kell különböztetni a háztartás fogalmát. Ez az együtt lakó és a megélhetési költségeket megosztó, együtt fogyasztó emberek csoportja, akik általában, de szükségképpen rokonok.

Attól függően, hogy kik élnek együtt a háztartásban, különféle háztartástípusokat szokás megkülönböztetni:

1. nukleáris családi háztartások ó ezekben egyetlen nukleáris család tagjai élnek együtt,
 2. kiterjesztett családi háztartások ó ezekben egy nukleáris család tagjain kívül más ehhez a családmaghoz tartozó rokonok élnek együtt (leggyakrabban az özvegy szülő, vagy egy nem házas testvér),
 3. több családmagból álló háztartások ó ezekben több családmag él együtt, legtöbbször a szülők és házas gyermekük házas társával, ezen belül megkülönböztethetünk több sajátos típust: - a törzscsaládó háztartást, ezen belül a szülők egyetlen házas gyermekükkel élnek együtt.
- A kiterjesztett és több családos típust szokás együtt összetett háztartásnak nevezni.
4. olyan háztartások, amelyeknek tagjai közül senki sem tartozik ugyanolyan családmaghoz, pl. két egyedülálló, nem házas unokatestvér.
 5. egyszemélyes háztartás.

Házasságtípusok

A magyar és más fejlett országok társadalomstatistikájában házasságnak nevezik azt a jogi cselekményt, amelynek során egy férfi és egy nő a jogszabályoknak megfelelően házastársi kapcsolatot létesít.

Monogám házasságnak nevezik egy férfi és egy nő házasságát.

Poligám házasságnak nevezik azokat, ahol egy férfinak vagy nőnek több házastársa van. (poliginia - ha a férfinak van több felesége, poliandria - ha a nőnek van több férje).

Csoportházasságnak nevezik azt az esetet, amikor több férfi és több nő él együtt közösen házasságban.

Az emberi társadalmak általában szigorúan szabályozzák, hogy tagjaik kivel házassághozhatnak és még inkább hogy kivel nem házassághozhatnak. A vérrokonok közötti házasságát, ill. a vérrokonok közötti tiltott szexuális kapcsolatot nevezik *incestusnak*.

Endogámiának nevezik a csoporton (törzsön, klánon, falun) belüli házasságkötést, *exogámiának* a csoporton kívülvel kötött házasságot.

Homogámiának nevezik az egy adott társadalmi osztályon, rétegen, felekezeten, etnikumon belüli házasságkötést, *heterogámiának* azt az esetet, amikor a véletlen és a menyasszony más-más osztály stb. tagja.

Válásnak tekintik azt, amikor a bíróság a fennálló jogszabályok értelmében kimondja a válást.

A statisztikában négyféle családi állapotot különböztetnek meg:

1. nőtlen, ill. hajadon,
2. házas,
3. elvált,
4. özvegy.

Módszerek

A családszociológia a szociológia tudományának egyik legfejlettebb ága. Kutatási területe a történeti családkutatásoktól a házastársi konfliktusok kutatásáig terjed. Ennek megfelelően módszerei is igen változatosak, a történeti dokumentumok (pl. évszázados népelemzések) elemzésétől a megfigyelésig, a mélyinterjúig és a pszichológiai tesztek alkalmazásáig. A házasságkötések és válások adatait évente gyűjtik és közzéadják a népmozgalmi statisztika.

Elméletek

A családfejlés és evolucionista elmélete

A családszociológiában sokféle és sokszor egymásnak ellentmondó elméletet találhatunk. Ilyen a *családfejlés és evolucionista elmélete*, amely *Bachofen* (1861) és az nyomán *Morgan* (1871) nevéhez fűződik. Eszerint az emberiség történetének kezdetén, a családfejlés első szakaszaiban a szexualitás a törzsön belül teljesen szabályozatlan volt, tehát csoportházasság létezett. Később fokozatosan korlátokat vezettek be a lehetséges nemi partnereket illetően (először a szülők és gyermekeik és a testvérek közötti nemi kapcsolatokat tiltották). Ezt követően a többnejesség (egyes helyeken többférjesség) vált általánossá, majd a fejlődés magasabb szintjén a monogámia. Ezt az elméletet Engels is átvette, és megtoldotta

azzal, hogy a burzsoá monogám házasság sem a fejlődés végső állomása, hanem a szocialista, ill. a kommunista társadalomban valamilyen közelebbi nem részletezett családforma fog uralkodóvá válni, amelyben Engels szerint megszűnik a nők a férfiakkal szembeni alárendelt helyzete, így a nők és férfiak egyenrangúak lesznek.

A háztartások történeti változásai Európában

A háztartások összetételének történeti változásaira vonatkozóan is fogalmaztak meg elméleteket.

Le Play (1871) nevéhez fűződik annak az elméletnek első megfogalmazása, amely szerint a háztartás a többcsaládos és törzscsaládos típus uralma felül a nukleáris háztartástípus túlsúlya irányában változik a fejlett társadalmakban.) *Parsons (1955)* viszont azt állapította meg, hogy a modern gazdaság és társadalom következményeinek a családmag tagjaira korlátozó háztartás felel meg, mert ennek a háztartásnak tagjai mozgékonyabbak, könnyebben változtatnak lakóhelyet, munkahelyet. A gyjtöget - vadásztársadalmakban a nukleáris családtípus volt az uralkodó, mert nagy mozgékonyagra volt szükség, az agrártársadalmakban a többcsaládos együttélés és együttműködés vált uralkodóvá, a *modern ipari társadalmakban viszont újra a nukleáris tendencia érvényesült.*

A család funkciói

A családnak öt fontos funkciója volt:

- termelési funkció, mert a legtöbb esetben maga a család volt a termelési egység (parasztgazdaság, kisipari m hely).
- fogyasztás, a túlnyomó része a családban történt, a fejlett társadalmakban a fogyasztás növekvő része kerül a családon kívülre (pl. munkahelyi étkezés)
- reprodukciós funkció, a gyermek szülése, a népesség fenntartása nemzedékről nemzedékre, nagyrészt a család körében maradt
- felnőttek pszichés védelme
- a gyermekek szociológiája

Egyesek szerint az iskola átvette a szocializációs funkciók egy részét, a mentálhigiénés és hasonló intézmények pedig a felnőttek lelki védelmét.

Ch. Lasch (1977) nevezte a családot "menedéknek egy szívtelen világban." Ezen azt érti, hogy a modern társadalomban az emberi kapcsolatok egyre felszínesebbekké válnak, elhidegülnek, csak a család marad meg olyan elsőleges csoportként, ahol érzelm gazdag kapcsolatok vannak.

Giddens (1992) ezt úgy fogalmazta meg, hogy a modern társadalomban eluralkodott az instrumentális, vagyis meghatározott célt szolgáló kapcsolatok, ugyanakkor az embernek változatlanul szüksége van intimitásra, amelyet csak a párkapcsolatokban és a családban találhat meg.

Másként megfogalmazva: a családok termelési és fogyasztási funkcióinak csökkenése azzal jár, hogy megerősödött a családtagok egymás közötti érzelmeinek a fontossága. E felfogás szerint a korábbi évszázadokban a házasságkötésnél is döntő szerepet játszottak a gazdasági szempontok, ma viszont a házastársak egymás iránti érzelmei játszanak szerepet a párválasztásban. A múltban a legtöbb család különálló gazdasági egység volt, melynek működéséhez egy-egy felnőtt férfira és nőre volt szükség, ma viszont könnyebben meg tud élni egy magányos felnőtt, vagy egy szülő és gyermeke, ezért a házasságkötés sokkal kevésbé

gazdasági kényszerítés, és a házasság felbomlása sem teremt szinte leküzdhetetlen gazdasági problémákat.

A szerelem és a szexualitás történet változásai

Shorter (1975) a modern család kialakulásáról írott történeti-szociológiai munkájában azt a hipotézist állította fel, hogy a hagyományos társadalomban az érzelmek teljesen alárendelt szerepet játszottak a párkapcsolatokban, a szexualitás is többé-kevésbé érzelemmentes volt, elsősorban az utódok biztosítását, a család reprodukcióját szolgálta. A szexuális forradalom során az érzelmek egyre nagyobb szerephez jutottak a párválasztásban, és a szexualitásban is egyre fontosabbá vált az örömszerzés. Ezt nevezi a romantikus szerelem térhódításának.

Háború a család körül

Az elmúlt évtizedekben kialakult egy heves vita a családról és annak jövőjéről. B. Berger és P. Berger (1984) a vitáról beszámoló könyvüknek azt a találó címet adták, hogy *Háború a családról*. Három tábort különböztettek meg a vitában:

1. *A kritikus tábor* szerint a család a nők elnyomásának és a gyermekek személyiségfejlődésének eltorzításának intézménye. A legszélsőségesebb feministák szerint a nemek közötti kapcsolatok lényege a harc, a heteroszexuális kapcsolat egyértelmű az erők szakkal, az anyaság egyértelmű a rabszolgasággal. Elmegyógyászok szerint a lelki betegségek, pszichiátriai problémák legfőbb okai a családban találhatóak meg. Ezért kívánatos lenne a család teljes eltűnése az emberi társadalomból.
2. *A neotradicionalista tábor* az ellenzéki tábor reakciójaként jött létre: ellenzi a családok felbomlását, a két szülő és gyermek típusú családtípustól eltérő formák elterjedését, a homoszexualitás tolerálását. Mindezen elveiknél sokkal közismertebb a művi abortusz engedélyezése elleni igen harcos fellépésük.
3. *A szakmai (professzionális) tábor* azokból a szakemberekből (családgyógyászokból, pszichológusokból stb.) áll, akik munkája a problematikus helyzetű családok segítéséből áll. Nekik az az érdekük, hogy a család helyzetét úgy definiálják, hogy szolgálataikra nagy szükség van. Ezért a családok problémáit súlyosnak és igen elterjedtnek mondják, és a családok segítését e problémák megoldásában égetően szükségesnek tartják.

B. Berger és P. Berger a közép-területű szeretnék képviselni a vitában, ezért olyan családpolitikát látnak kívánatosnak, amely elismeri, hogy a család a társadalom számára fontos intézmény, elfogadja, hogy többféle családforma létezhet, nem szól bele a családok magánügyeibe, pl. a szexualitásukba, anyagilag támogatja a családokat az eltartottakról való gondolkodásban, és korlátozza az állami beavatkozást a családba.

A gyermek helyzete a családban

A családszociológia egyik ágazata a gyermekek családon belüli helyzetét kutatja. Aries (1987) a szülő-gyermek kapcsolatban vélt történeti változásokat felfedezni: egészen a reneszánsz korszakig a szülők nem sok szeretetet éreztek gyermekeik iránt. Ezt azért sem tehették, mert a csecsemőknek és gyermekeknek közel fele meghalt, mielőtt a fiatal felnőttkora elérte volna, és nagyon szeretett kisgyermek sorozatos elvesztése igen nagy érzelmi terhet jelentett volna a szülők számára.

Aries szerint a XIV. században láthatóak az első jelei annak, hogy a kisgyermek a család számára értékke válik. A gyermekek értékének, az irántuk érzett szeretetnek

megnövekedésével párhuzamosan kialakult a gyermekkor fogalma. Míg korábban a gyermekeket a csecsemő kor és az egész fiatal kisgyermekkor után mindjárt felnőttként kezdték kezelni, öltöztetni, sőt a háztartás munkájába is bevonták, a XVIII. századtól kezdve a kisgyermekkor után egy külön életszakasz alakult ki, amikor a gyermek iskolába járt, ezért nem vehetett részt a háztartás munkáiban, gyermekruhákat és gyermekjátékokat kapott

A modern korban egyrészt a gyermek igen nagy értékűvé vált, Aries szerint királlyá változott, mely paradox módon azzal járt, hogy a családok kevesebb gyermeket vállaltak, mert egyrészt gyermekeiknek minél kedvezőbb anyagi feltételeket akartak teremteni, ami egyre költségesebbé vált.

A felnőtt és idős szülei közötti kapcsolat

A családszociológia figyelme újabban fordult a felnőttek és az idős szülei közötti kapcsolatokra. A felnőtt gyermekek és a külön háztartásban, tehát külön nukleáris családban élő szülei közötti kapcsolatok meggyengülnek.

Újabb kutatások azt igazolják, hogy a felnőtt házaspár gyermekei és idős szülei között sok esetben eléggé intenzív marad a kapcsolat. A szülők meglehetősen sokáig nyújtanak anyagi támogatást gyermekeiknek, a felnőtt gyermekek viszont az idős emberek számára a legfontosabb emberi kapcsolatot jelentik, és a szülők sok esetben tudnak gyermekeik gondozására is támaszkodni, ha erre rászorulnak.

11. OKTATÁS

Alapfogalmak

Oktatás, nevelés, a társadalom integrációja

Oktatásnak nevezzük általánosságban a társadalomban felnőtt korban betöltendő szerepekhez szükséges ismeretek átadását a gyermekeknek és fiataloknak. A modern társadalmakban az oktatásban egyre nagyobb, sőt túlnyomó szerepet játszanak az iskolák vagy oktatási intézmények.

Nevelésnek szokás nevezni a viselkedési normák megtanítását, a mögöttük álló értékek átadását, másképpen fogalmazva a személyiség fejlesztését.

Végül oktatás azáltal, hogy nagyjából egységes ismereteket ad át a fiataloknak, egységes kultúrába vezeti be őket, hozzájárul ahhoz, hogy a fiatalokban megerősödik az az érzés, hogy egy nagyobb és többnyire nemzeti és társadalmi közösség tagjai, vagyis integrálódnak a társadalomba.

Az oktatási intézmények funkciói tehát: az ismeretek átadása, vagyis a szűk értelemben vett oktatás, a nevelés, vagyis a személyiség fejlesztése, továbbá a fiatal nemzedékek integrációja a társadalomba.

Emberi beruházás

Emberi beruházásnak tekintik mindazokat a ráfordításokat, amelyek az egyén munkájának termékenységét közvetlenül a tárgyi termelési eszközökkel függetlenül ó emelik. Ide tartoznak elsősorban az oktatási és egészségügyi ráfordítások.

Módszerek

Iskolai végzettségi arányszámok

Az oktatás legegyszerűbb mutatói kifejezik, hogy a népességnek mekkora része ért el különböző iskolai végzettségi szinteket, hány százalékának van felső fokú, középfokú vagy alacsony fokú végzettsége.

Beiskolázási arányszámok

Az egész népesség iskolai végzettségét bemutató adatok több évtizedes oktatási folyamatok eredményét tükrözik. Az adott évi oktatást jobban jellemzik az ún. **beiskolázási arányszámok**. Ezek azt fejezik ki, hogy akönlönféle szint és fajtájú iskolákban hányan tanulnak, ill. ö még pontosabban ö mekkora tanulók száma az adott típusú iskolai oktatásban való részvétel szokásos életkorában lév összes népesség számához viszonyítva.

Ezeknek a beiskolázási arányszámoknak több problematikus pontja van: csak a nappali tagozaton tanulókat veszik figyelembe (az esti és levelez tagozaton tanulók id sebbek életkorúak, ezért nem lenne indokolt pl. az esti és levelez hallgatókat a 18-22 éves népességhez viszonyítani).

A valamilyen típusú oktatási intézetben való tanulás nem jelenti természetesen azt, hogy a tanuló megszerzi az adott típusú iskolai végzettséget, mert megbukhat, kimaradhat az oktatásból. Ezért szokás az oklevéllel, diplomával rendelkezők számát a megfelelő korú ö többnyire több korcsoport ö népességéhez viszonyítani.

Elméletek

Az iskola szerepe

Bár az antik és a feudális társadalomban is voltak iskolák, ezekben a társadalmakban a család a rokonság, a faluközösség voltak azok a társadalmi intézmények, amelyek a fiatalokat megtanították a felnötkkori szerepek ellátására, a szökebb és tágabb társadalmi környezet normáira, az eredményes munkavégzéshez szükséges ismeretekre. Az iparosodás elrehaladásával az ezen ismeretekátadásának funkcióját majdnem teljesen átvette az iskola. Minél jobban elrehalad a m szakai és gazdasági fejlődés, annál inkább nö az iskolák ezen funkciójának a jelentösege. A szülök egyre kevésbé képesek gyermekeiknek a munkavégzéshez az adott id szakban és a közeljövben szükséges tudást átadni, egyszerűen azért, mert az általuk a saját gyermekkorukban, két-három évtizeddel korábban az iskolában megtanult ismeretek kisebb-nagyobb mértékben idejétmúltakká váltak. A posztindusztriális társadalomban még fontosabbá válik az iskolai oktatás, mert ebben a fejlődési szakaszban a tudás válik a gazdasági és társadalmi fejlődés fajtörerejévé (*szociológiai elmélet*). Ezért az új tudás alkotása (tudományos alap kutatás), felhasználás (alkalmazott tudomány) és átadása (oktatás) válnak a legfontosabb és leggyorsabb fejlődő gazdasági ágazattá.

Felnötképzés ö a foglalkozási karrier átmeneti megszakításával történik nappali oktatás formájában, továbbá esti és levelez képzésben, valamint az egyre jobban terjed távoktatásban.

Gazdasági elmélet ö minél többen minél magasabb iskolai végzettséget és szakképzettséget szerezzenek. A magas szint ismeretekkel rendelkező népesség képes továbbá a modern gazdaságban els rend fontosságú újításokat, innovációkat létrehozni, a változó gazdasági feltételekhez gyorsan és rugalmasan alkalmazkodni.

P. Bourdieu (1978) ó szerinte az iskolák csak látszólag végzik a legtehetségesebb tanulók kiválogatását, a valóságban a vizsgaeredményekkel és a továbbtanulás irányításával, valamint az azonos szint oktatási intézmények közötti igen erős differenciálódás révén rejtetten kijelölik a tanulók helyét a társadalomban, és a látszólag objektív követelményeik révén be is láttatják a tanulókkal, hogy csak arra alkalmasak, amire az iskolai eredményeiket predesztinálják. Az iskolák a társadalmi mobilitást csatornázzák, a privilegizált családok gyermekeinek hasonlóan privilegizált társadalmi elhelyezkedését támogatják, viszont a társadalom többi rétegéből származó tanulók nagy részét visszatartják attól, hogy az elitbe emelkedjenek. Tehát a látszólag objektív kritériumok alapján (nagy számú vizsga segítségével) igazságosan értékelik iskolák valójában *rejtett társadalmi diszkriminációt* érvényesítenek, és ezzel el segítik a társadalmi pozíciók nemzedékről nemzedékre való átörökítését. Ezt nevezi a *társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének*. Ilyen értelemben szokás társadalmi mobilitás helyett *társadalmi reprodukcióról* beszélni. A társadalmi reprodukció nem azt jelenti, hogy mindenki a szülei foglalkozási pozícióját örökli, hanem azt, hogy aváltozó társadalmi-foglalkozási struktúrájában elfoglalt magas vagy alacsony, elnyes vagy hátrányos pozíciót örökli. Eszerint az oktatás legfőbb rejtett funkciója a társadalmi struktúra reprodukciója. Bourdieu kritikájához közel áll *S. M. Miller és P. Roby (1974)* bírálata a *š papírkórsággaló* vagy *credentializmussal* szemben. Ezen azt értik, hogy bizonyos munkakörök, beosztások betöltéséhez egyre inkább szükséges bizonyos iskolai bizonyítványokkal rendelkezni. A bizonyítványokhoz való ragaszkodás ugyanis megakadályozza a hátrányos helyzetű rétegek tagjainak társadalmi felemelkedését, és pedig éppen a legtehetségesebbekét. Miller szerint számos munka elvégzése valójában nincs szükség a megkívánt iskolai végzettséghez.

Ivan Illich (1971) még ennél is élesebb. Szerinte az iskola a személyi, családi és kisközösségi *autonómiát ássa alá*, az egyes emberek *kezdemenyez készségét csökevényesítik* el. Ezért a formális iskolai oktatás teljes megszüntetése mellett érvel. Illich szerint a jelenlegi kötelező tanterves és vizsgáztató rendszert a saját motivációra épülő tanulásnak kell felváltania. Ennek az oktatási rendszernek három feladata lenne: oktatási eszközöket bocsátani azok rendelkezésére, akik tanulni akarnak, el segíteni a kommunikációt a tanulni vágyók közt, valamint azok közt, akik szívesen átadják tudásukat, végül lehet séget biztosítani azoknak, akik valamilyen társadalmi ügyben tudatni akarják a közvéleménnyel a saját álláspontjukat.

Az 1950-es és 60-as években az optimista nézet uralkodott, hogy az oktatás kiterjesztése és demokratizálása révén nagymértékben csökkenteni lehet majd a társadalmi különbségeket, vagy legalábbis egyenlő mobilitási esélyeket lehet biztosítani, hogy kell tehetséggel és szorgalommal mindenki elérhet a legmagasabb iskolai végzettséget megkívánó legelnyösebb társadalmi pozíciókba, foglalkozásokba. E felfogás tudományos megalapozását a híres Coleman-jelentés (1966) szolgáltatta, aki adatfelvételt készített az amerikai iskolákról és azok tanulóiról. Arra a következtetésre jutottak, hogy a családi háttér és az iskola erősen befolyásolják az iskolai teljesítményt és azon keresztül a későbbi foglalkozási életpályát, mobilitást, életjövödelmet.

Kulturális t ke és nyelvi készségek

Ennek egyik magyarázata szerint a szülői házban és baráti csoportokban elsajátított kultúra olyannyira meghatározó erejű tényező, hogy az iskolai oktatás képtelen változtatni rajta. Kimutatták, hogy a társadalmi különbségek a gyermekek nyelvhasználatában is erősen megmutatkoznak, ez pedig lényeges tényezője az iskolai sikernek. A nyelvhasználaton túl azonban az iskolában oktatott és megkövetelt *šmagas mveltséggeló* való ritkább vagy gyakoribb érintkezés a családban (a lakásban lévő könyvek, a kulturális intézmények

látogatása, a különórák, s t a sz k családon belüli beszélgetési témák is) lényegesen befolyásolják a gyermek iskolai teljesítményét.

Ezt a kulturális örökséget nevezte P. Bourdieu (1978) **kulturális t kének**, amely azt a célt is szolgálja, hogy az egyes rétegek, els sorban a privilegizáltak, megkülönböztessék magukat a többiekt l. Mivel mindezt nagyon nehéz elsajátítani azok számára, akik nem tanulták meg szinte észrevétlenül a családban és a baráti körben, az iskola nagyon keveset tehet a kulturális különbségek kiegyenlítése érdekében, és ezért nem tudja a társadalmi származásból ered esélykülönbségeket sem lényegesen csökkenteni. *B. Bernstein (1964) a nyelvi készségekre helyezte a f hangsúlyt az iskola által újratermelt egyenl tlenségek okai között. Súlyos hátrányt jelent, ha a tanuló nem az anyanyelvének megfelelő iskolába jár.*

Öröklés

A családból hozott hátrányok kiegyenlítésének eredménytelenségét az magyarázza, hogy a hátrányosabb helyzet családok gyermekei genetikai öröklés következtében alacsonyabb intelligenciájúak, ezeket a genetikai hátrányokat pedig lehetetlen kiegyenlíteni. Az e körüli vita sokszor az **intelligenciahányados (IQ)** öröklött és környezeti hatásokból, ezek között az oktatásból és nevelésb l származó része körüli vitára sz kül le.

A vita egyik legtöbb szenvedélyt kiváltó mellékága a *fajok közötti állítólagos örökölt intelligenciakülönbségek* körül folyt és folyik. Amerikában az etnikai és nemzeti kisebbségek egy részének ó els sorban a feketéknek és a mexikóiaknak ó gyermekei átlagosan alacsonyabb pontszámokat érnek el az intelligenciatesztekben. A. Jensen (1969) pszichológus ezeket az intelligenciakülönbségeket, els sorban a feketék alacsonyabb intelligenciáját az örökléssel magyarázza.

A népességnek szükségszer en van egy, az átlagosnál jóval alacsonyabb intelligenciájú része, és ez az alacsony (ugyanúgy, mint a magas) intelligencia nagy részben genetikai tényez kt l függ, ezért nem sokat lehet tenni az alacsony intelligenciájú gyermekek és fiatalok érdekében. (Herrnstein és Murray 1994).

De ha még pontosan is lehetne mérni az intelligenciát (a gyermekét és a szüleit is), akkor sem lehetne eldönteni, hogy azon belül mekkora részt határoz meg az öröklés és mekkorát a társadalmi környezet. A környezet hatása ugyanis már a magzati korban megkezd dik pl. az édesanya táplálkozásán, dohányzásán, a szülés körülményeins stb. A gyermek- és fiatakorban a családi környezet, az abban kapott kulturális hatások (pl. olvasnak-e a gyermeknek mesét) dönt en alakítják az intelligenciát. Ezért akár hatéves korban, akár kés bb már nem lehet az intelligencián belül az öröklés és a környezet hatását különválasztani.

A meritokratikus társadalom

A harmadik sokat vitatott kérdés, hogy vajon jó lenne-e egy olyan társadalom, amelyben a társadalmi hierarchiában való elhelyezkedés teljes mértékben az sérdemt lö, konkrétan a tudástól és a munkateljesítményt l függene, tehát nem befolyásolná a társadalmi származás, a vagyon vagy bármilyen más, a teljesítményt l független tényez (pl. a nem vagy a b rszín). Az ilyen társadalmakat szokás *meritokráciának* nevezni.

A szociológusok körében sokáig általános volt az a felfogás, hogy egy meritokratikus elveken felépül társadalom mindeképpen kívánatosabb lenne a jelenlegi társadalmaknál, ahol az érdemen kívül más tényez k is jelent s szerepet játszanak abban, hogy ki hol helyezkedik el a társadalmi hierarchiában. Ezért a meritokrácia irányában történ el rehaladást pozitív változásnak tartották.

Kétséges, hogy a társadalom számára valóban a tisztább jeles tanuló lesz-e a legértékesebb. A másfajta teljesítményeket, az egyes ember értékességét, a társadalom számára nagyon nehéz, szinte lehetetlen objektívan mérni. Így a meritokrácia sokszor leegyszerűsödik arra az érve, hogy a magasabb iskolai végzettségűek magasabb fizetést kapnak. Még ha ezt az elvet el is lehet fogadni, arról semmit sem lehet mondani, hogy mekkora jövedelemkülönbség indokolt.

11. GAZDASÁG

A gazdaság vizsgálatára még a szociológia megszületése előtt száz évvel külön tudomány jött létre, a közgazdaságtan. A mai napig nem tisztázott a közgazdaságtan és a gazdaságszociológia egymáshoz való viszonya.

Alapfogalmak

A közgazdaságtan és a gazdaságszociológia viszonya

A közgazdaságtan előbb fejlődött önálló tudománnyá, ezért amikor a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején a szociológia is önálló tudományként jelentkezett az egyetemi és tudományos életben, a közgazdászok egy részében megfogalmazódott egy olyan nézet, hogy a szociológia ne foglalkozzék a gazdasági jelenségekkel, hanem csak olyan azokkal a társadalmi jelenségekkel, amelyekkel a közgazdaságtan és a többi, már kialakult társadalomtudomány nem foglalkozik, tehát legyen a maradék (leftovers) tudománya.

A közgazdaságtan és a szociológia közötti időnkénti nézeteltérésekben lényeges szerepet kapott az is, hogy a közgazdaságtan neoklasszikus irányzata abból az alapfeltevésből indult ki, hogy az egyén vagy a gazdasági egység (tervhivatal, vállalat, háztartás stb.) minden gazdasági döntésnél racionálisan jár el, azaz maximalizálni kívánja hasznát, vagyis minél kisebb ráfordítással minél nagyobb eredményt kíván elérni. Számos nagy közgazdász és szociológus próbálta egyesíteni a két tudomány nézőpontjait munkásságában.

Adam Smith munkásságát a közgazdaság-tudományhoz szokás sorolni, de abban sok helyütt megjelennek szociológiai kérdésfeltevések is. *Smith* egyrészt el igyekezett kimutatni, hogy a szabad verseny a társadalom egésze és minden egyes tagja számára optimális végeredményhez vezet el, másrészt azt vizsgálta, hogy milyen intézmények szükségesek ahhoz, hogy a piac ilyen eredményhez vezessen, vagyis hogy az egyének önérdeke és a társadalom egészének érdeke egybeessen, az önérdek a társadalom számára optimális gazdasági eredményhez vezessen.

Marx munkásságában a politikai gazdaságtani és szociológiai nézőpontok és gondolatok szorosan összekapcsolódnak, mivel a gazdaság és társadalom fejlődését a termelési viszonyok, vagyis a társadalmi intézmények közötti ellentmondások és kölcsönhatások eredményeként értelmezte. Hangsúlyozta, hogy ezek a termelési viszonyok változnak, és pedig nagyrészt forradalmak útján, és a megváltozott termelési viszonyok, vagyis társadalmi intézmények között a gazdaság működése is alapvetően megváltozik.

Max Weber öt elsősorban a gazdasági élet társadalmi feltételei érdekelték. A termelési viszonyok területén a bürokrácia, a tudati viszonyok területén a racionalizálódás állt kutatásainak középpontjában.

J. Schumpeter (1975) véleménye szerint a gazdasági fejlődésnek mozgatóereje a vállalkozók osztálya, mert ez a réteg hozza össze a termelési tényezőket új kombinációkba, ez vezeti be a fejlődéshez szükséges újításokat a gazdaságba. A konjunktúraciklusok fellendül

ágát az újítások időbeni felhalmozódása okozza, a hanyatló ágat pedig annak szükségessége, hogy a vállalkozók újításai révén létrejött új gazdasági egységeket.

Polányi Károly felfétele, hogy a gazdaság nem a társadalomtól függetlenül, hanem a társadalomba szbeágyazottan öm ködik. A piaci rendszer és a kapitalizmus jöv jét azért látta veszélyeztetve, mert úgy ítélte meg, hogy ezek fokozatosan megsemmisítik a társadalom emberi és természetes szubsztanciáját.

Parsons és Smelser (1956) gazdaságszociológiájában a gazdaság mint a négy társadalmi alrendszer (gazdaság, politika, kultúra, személyiség) egyike a másik hárommal kölcsönhatásban m ködik.

Az elmúlt években a közgazdaságtanban is jelentkezett egy olyan irányzat, a neoinstitucionalista vagy új intézményes közgazdaságtan (North 1990), amely a gazdaságszociológiai szemlélethez közeledett. Ez az iskola abból indul ki, hogy a neoklasszikus feltevések a gazdálkodó emberek viselkedésér ló a haszon vagy profit maximalizálására való törekvés mint egyetlen motívum feltevése ó hasznosak a piaci viselkedés elméleti modelljeinek megfogalmazásához, de távol állnak az emberek valóságos viselkedését l. Ennek oka, hogy a gazdálkodó személyek információi hiányosak, tehát nem tudják biztosan felmérni döntéseik gazdasági következményeiket, továbbá hogy a termékek és szolgáltatások költségei nemcsak a felhasznált termelési tényez k (t ke, munka, természeti er források) költségeib l állnak, hanem a gazdasági ügyletek létrehozásának és érvényesítésének költségeib l is. Az utóbbiakat nevezik tranzakciós költségeknek, ide tartoznak többek közt a bankügyi, biztosítási, kereskedelmi költségek vagy pl. a könyvelési és a jogászkiadások.

A fent említett társadalomtudósok munkássága alapján megfogalmazhatjuk azt a tanulságot, hogy a gazdaságot és társadalmat nem helyes egymástól elszakítva vizsgálni, mert a gazdaság m ködéseként és változásának megértéséhez látni kell a társadalmi környezetét és annak változását, a társadalom megértéséhez pedig ismernünk kell a gazdaság m ködését.

Informális, második, szürke és fekete gazdaság

Egyes társadalmakban különböző mértékben és formákban m ködnek további gazdaságok is.

Informális gazdaságnak szokás nevezni a szociológiai szakirodalomban azokat a többnyire kismértékben folytatott gazdasági tevékenységeket, amelyek nem jelennek meg a nemzetijövedelem-számításokban, de növelik a társadalom jólétét. Ilyen pl. a törpegazdaságokban, háztáji kertekben el állított mez gazdasági termékek, amelyeket a háztartások maguk fogyasztanak el vagy a piacon értékesítenek, a kis javítási munkák, továbbá tágabb értelemben a háztartási munka és az altruista alapon (azonnali ellenszolgáltatás nélkül) nyújtott kölcsönös segítség, pl. a betegápolás.

Második gazdaságon a jövedelemkiegészítés céljából végzett legális melléktevékenységeket értjük, amelyek a társadalom jólétét növelik. Ide soroljuk a háztáji és

kisegít gazdálkodást, a f munkaid n kívüli kisipari és szolgáltatási munkát, a magánlakás-építésbe és ókarbantartásba fektetett családi, továbbá a vállalati gazdasági munkaközösségekben és más hasonló formákban végzett munkát.

Szürke gazdaságnak nevezzük azokat a gazdasági tevékenységeket, amelyek nem kifejezetten tiltottak, de a személyi jövedelemadó alól való kibújás miatt nem is teljesen legálisak. A nemzeti jövedelemb l ezért többnyire kimaradnak (vagy csak megbecsülik globális értéküket). Értéket termelnek, a társadalom tagjainak jólétét növelik.

Fekete gazdaságnak nevezzük a jólétet nem növel , kifejezetten illegális, b nözés jelleg haszonszerz tevékenységeket.

Szervezet, intézmény, bürokrácia

A gazdálkodás egyes részterületeivel, jelenségeivel foglalkozó, kifejezetten alkalmazott jelleg gazdasági szociológiák:

1. a munkaszociológia ó a munkatermelékenységet meghatározó tényez ket vizsgálja és a termelékenység emelésének lehet ségeihez ad tanácsokat,
2. az ipari és az agrárszociológia ó az ipari, ill. a mez gazdasági termelés speciális sajátosságaival foglalkozik, pl. a gépesítés, az automatizálás hatásával, az agrárstruktúra átalakulásával,
3. az üzemszociológia ó a munkahelyen, a vállalaton belüli társadalmi kapcsolatokat, azoknak gazdasági hatásait kutatja,
4. a háztartásszociológia ó a háztartáson belüli termel - és fogyasztó tevékenységeket vizsgálja

Végül a gazdaságzociológiához közel áll a szervezetszociológia, amely minden szervezet szociológiai sajátosságait vizsgálja.

A **szervezet** az emberek többé-kevésbé személytelen kapcsolatokra felépül nagyobb csoportja, amelyet konkrét cél megvalósítására hoznak létre. A szervezetnek struktúrája van, tehát szabályozza tagjai tevékenységét, a feladatokat felosztják egymás közt, pontosan meghatározott hierarchikus viszonyok alakulnak ki közöttük, vagyis világos, hogy ki kinek a fölérendeltje, alárendeltje, ki kinek adhat utasításokat. A modern ember egész életében szervezetekkel találkozik, szervezetekben (kórházakban) születik, tanul (iskolában), keresi jövedelmét (vállalatok, stb.) szervezetekt l szerzi be a létfenntartáshoz szükséges javakat stb.

A szervezett l meg kell különböztetni az *intézményt*. A szociológia definíciója szerint a szervezet egy konkrét csoport, az intézmény viszont az emberi tevékenységek bizonyos területére vonatkozó normák és értékek együttese, amelyek el írják, milyen viselkedést várnak el a társadalom tagjaitól e tevékenységekben. Intézmény pl. az egyetem, mint olyan, az egyetemi oktatóktól, hallgatóktól elvárt viselkedési normák együttesen.

A modern társadalmakra jellemz nagy szervezetek bürokratikusak. A **bürokrácia** olyan szervezet, amelyben az ügyintézés pontosan meghatározott szabályok szerint történik.

Módszerek

A gazdasági rendszerek, mechanizmusok szociológiai vizsgálatának nincs kialakult sajátos módszertana. Itt is használják a survey típusú adatfelvételeket (pl. megkérdezik, hogy részt vett-e az interjúalany az elmúlt két évben valamilyen magánvállalkozásban).

Elméletek

A gazdasági élet szerepl inek motivációi

A gazdaságzociológiában a szociológia egyéb ágainál is aktuálisabb kérdés, hogy az egyén milyen motivációk alapján dönt és cselekszik, más szóval melyek a gazdasági élet szerepl inek motivációi, közérthet bben: milyen indítékok, megfontolások alapján dönt és cselekszik a gazdálkodó ember mint munkavállaló, vállalkozó, fogyasztó.

A homo oeconomicus teljes mértékben individualista, csak a saját hasznát keresi, senki mással nem tör dik. A homo sociologicus közösségi ember, mert egyetlen célja, hogy megfeleljen közössége elvárásainak, normáinak.

A nem az önérdék, hanem a normák által vezérelt ember gondolata Durkheimre megy vissza. A második világháború után Dahrendorf (1958) fejtette ki a legrészletesebben a *šhomo sociologicus*-modell alapfeltevéseit. Max Weber a cselekvés mindkét motívumát figyelembe vette, mert a *šcélracionális* viselkedés fogalma megfelel a *homo oeconomicus* feltételezett viselkedésének, az *šértékracionális* viselkedés viszont az értékeket megvalósítani kívánó és ebből fakadó normákat követő viselkedés leírása, a *štradicionális* viselkedés pedig egyszeriben a hagyományos normákat követő viselkedés.

A közelmúltban Max Weberéhez hasonló szintézist próbált megfogalmazni A. Sen (1982) indiai-amerikai közgazdász és filozófus. Háromféle indítékot különböztet meg az emberek viselkedésében:

- *az önzést*
- *a szimpátiát* ó amikor az egyén haszonfüggvényében nemcsak a saját jövedelme, fogyasztása stb. szerepel, hanem azon más embertársaié is, akik iránt szimpátiát érez,
- *az elkötelezettséget* ó amikor az egyén úgy dönt valamilyen cselekvés mellett, hogy nincs tekintettel arra, hogy annak következményei hogyan befolyásolják a saját egyéni hasznát, hanem kizárólag bizonyos elvek, értékek megvalósítása vezeti.

S. Lindenberg (1990) fogalmazta meg a *šhomo socio-oeconomicus* emberkép hipotézisét, miszerint ez egyén döntésalternatíva-tartományon belül, de ennek a tartománynak a határait az adott társadalomban elfogadott és az egyén által követni kívánt normák és értékek határozzák meg. Más szóval nem kívánja hasznát, nyereségét olyan cselekvésekkel növelni, amelyek ellentétben állnak a normákkal és értékekkel. Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy az ember bizonyos tevékenységeiben (elsősorban a gazdaságban) és bizonyos határok között *homo oeconomicus*ként viselkedik, más területeken (pl. a családban) általában messzemenően félre teszi az individualista racionalitást, és erkölcsi értékek, elsősorban a más emberek iránt érzett szolidaritás alapján dönt.

Gazdasági mechanizmusok: reciprocitás, redisztribúció, piac

A gazdasági aktor motivációinak elméleti kérdésével mintegy párhuzamosan merül fel az a *šmakroszint* ö elméleti kérdés, hogy milyen mechanizmusok alapján működik a gazdaság. *Polányi Károly* (1976) három ilyen mechanizmust különböztetett meg. Ezek: a kölcsönös adományok, ajándékok (reciprocitás), a termékek központi begyűjtése és elosztása (redisztribúció), és végül a piac. A reciprocitás példájaként többek a Trobriand-szigeteknek Malinowski által leírt kulakereskedelmét említi, a redisztribúció példájaként a XVIII. Századi Dahomeyi Királyságot. A piaci gazdaság mintapéldája a kapitalista gazdaság. Mindhárom forma érvényesül azonban a mai társadalmakban egymás mellett.

A *š*menedzserek forradalma

A kapitalista gazdaság működésével kapcsolatos sok sok évtizedes elméleti kérdés, hogy a nagy bürokratikus gazdasági szervezetek, a *š*korporációk (részvénytársaságok) növekvő súlya megváltoztatja-e a gazdasági mechanizmus működését. A részvénytársaságok sokkal nagyobb méretűekké képesek válni, mint az egyéni vagy családi tulajdonban levő vállalatok, amelyek több országban működhetnek termelőüzemeket, és az egész világra kiterjesztik értékesítésüket, ezáltal világméretben alakítják ki üzleti politikájukat.

Az ilyen nagyvállalatokat, részvénytársaságokat ténylegesen a vállalati vezetők, a menedzserek vezetik, akik hozzák meg az üzleti döntéseket (Berle, Means 1968). A menedzserek számára nem a vállalat nyereségének a maximalizálása a legfontosabb cél, hanem a vállalat növelése, hatalmának, gazdasági befolyásának erősítése (Burnham 1962).

Ezáltal, állítják ennek az elméletnek a képviselői, a kapitalizmus működési mechanizmusa alapvetően megváltozott.

Bürokratikus szervezetek

Max Weber fogalmazta meg azt a tézist, hogy a modern fejlődés egyik legfontosabb jellemzője a szervezetek fokozódó bürokratizálódása. Ez azt jelenti, hogy a szervezetek méretei nőnek, a nagy szervezeteket egyre inkább bürokratikusán igazgatják, és egyre több ember dolgozik bürokratikus szervezetekben, sőt a modern ember életének egyre nagyobb része telik el bürokratikus szervezetekben.

Mit jelent a bürokrácia?

1. Mindenekelőtt azt, hogy a munka szakismereteken alapuló munkamegosztás szerint szerveződik.
2. Másrészt, hogy a bürokratikus szervezetekben egyértelmű uralmi hierarchia van, pontos szabályok mondják meg, hogy ki kinek adhat utasítást, és ki kinek tartozik engedelmességgel.
3. Az elrelépés pontos szabályok szerint működik.
4. Az ügyeket pontosan megfogalmazott szabályok szerint intézik.
5. Az ügyintézésről írásos dokumentumok készülnek.
6. A bürokrácia teljes munkaidős állásban és kereset fejében dolgoznak.
7. A bürokratikus ügyintézésben a kapcsolatok személytelenek.

Ugyanakkor Weber már látta a bürokrácia hátrányait. Ezek a következők:

1. A bürokrácia természetében rejlik alapvető tendencia, hogy növekedésre törekszik: minél nagyobb a beosztottak száma, annál nagyobb a bürokratikus vezeték tekintélye.
2. Az elreléptetési szabályok ahhoz a képtelen helyzethez vezethetnek, hogy mindenki addig emelkedik a hierarchiában, míg olyan szintre nem jut, ahol már nem tud megfelelni a feladatnak.
3. A bürokrácia a szervezet eredeti célja helyett saját bürokratikus céljait követi, maga a működés válik céllá.
4. A bürokráciában ébren van az oligarchizálódási tendencia.
5. Mindezekért a bürokratikus szervezetek merevekké válnak.

További szociológiai probléma, hogy hogyan lehet a bürokrácia elnyelését biztosítani úgy, hogy a hátrányait elkerüljük. A bürokrácia hátrányos jellemzőinek ellensúlyozását a gazdaszociológusok egy része a munkásönkormányzattól, annak kiterjesztésétől reméli.

A gazdasági fejlődés társadalmi korlátai

A makrogazdaság-szociológia által felvetett újabb elméleti kérdések közül az egyik legérdekesebb, hogy meddig mehet a gazdasági fejlődés. F. Hirsch (1976) angol közgazdász néhány társadalmi jellegű korlátozó tényezőre hívta fel a figyelmet. Ezek közül itt három említünk meg:

1. Ahogyan a társadalom kiemelkedik szegényes állapotából, egyre több jószág válik szpozicionális jószággá, tehát olyan jószággá, amelynek haszna nem vagy nemcsak önmagában van, hanem attól is függ, hogy mások birtokolják-e. Minél többen tudnak valamely pozicionális jószághoz hozzájutni, az annál inkább veszít az értékéből. A pozicionális jószág példája a kiváló márkájú drága személygépkocsi.

2. A gazdasági fejlődéssel, különösen piaci viszonyok közt, együtt jár a kommercializálódás, vagyis az a jelenség, hogy mindent meg lehet vásárolni, és egyre inkább vásárlás útján kívánnak mindenhez hozzájutni.
3. A piaci rendszer gazdaság fejlődése azon alapul, hogy a gazdaság minden szereplője önmagát követi, a saját hasznát kívánja maximalizálni. Ez háttérbe szorítja minden más erkölcsi normát. Pedig semmilyen társadalom sem, egy fejlett társadalom pedig a legkevésbé képes bizonyos erkölcsi normák széles kör elfogadottsága nélkül úgy működni, hogy tagjainak jólétét emelje szinten biztosítsa. Pl. ha a bírúk nem becsületesek, hanem az önmagukat elve által vezetett megvásárolhatóak, akkor ez az egész társadalom jólétére nézve súlyos károkat okoz.

12. ÁLLAM, KORMÁNYZAT, POLITIKA

Alapfogalmak

A politikai szociológia mellett két másik tudomány foglalkozik a politika vizsgálatával: a politikai történetírás és a politikatudomány vagy politológia. A politológiai szociológia elsősorban abban különbözik a politikai történetírástól, hogy nem az egyedi politikai események, döntések kerülnek érdeklődésének középpontjába, hanem a politikai életben megnyilvánuló törvényszerűségek, továbbá a politika társadalmi háttere, összefüggése a társadalmi szerkezettel és folyamatokkal. A politológiai szociológia elsősorban abban különbözik a politikatudománytól, hogy főképpen empirikus adatgyűjtések alapján próbálja a politikai élet eseményeit magyarázni, és nem tesz kísérletet az ideális politikai rendszerek kidolgozására. E különbségek ellenére az átfedés a három tudományág között meglehetősen nagy.

Állam, kormányzat, politika

A mai társadalmak nagy része államban él. Az **állam** Max Weber definíciója szerint az a politikai intézmény, amely egy pontosan körülhatárolt területen egyedül alkalmazhat kényszert. Az állam vehet ki adókat, börtönözhet be bűnözőket, üzenhet hadat más államoknak stb.

A kormányzat azokból az egyénekből áll, akiknek joguk van állami hivataluk folytán erőszakot alkalmazni. A különbség az állam és a kormányzat között az, hogy az állam tartósan fennmarad, míg a kormányzatban részt vevő személyek elbűnözők kicserélődnek.

A politika a társadalom tagjainak és csoportjainak arra irányuló tevékenysége, hogy az állami döntések meghozatalára feljogosító pozícióba jussanak, ezeket a pozíciókat megtartsák, vagy legalábbis ezeket a döntéseket befolyásolhassák, vagyis hatalomhoz jussanak, ill. a hatalmat megtarthassák.

Hatalom és uralom

A politikai élet és a politikai szociológia központi fogalma a **hatalom**. A hatalom ugyanolyan viszony, amelynek keretében a hatalmat birtokló személynek módja van arra, hogy a hatalmának alávetett személyeket arra bírja, hogy szándékainak megfelelően viselkedjenek, akár egyetértően az utóbbiak ezen szándékkal, akár nem.

Nagy különbség természetesen, ha a hatalom birtokosa csak a hatalomnak alávetettek akarata ellenére végső soron kényszerrel tudja keresztülvinni a szándékát, vagy pedig a hatalmának alávetettek elfogadják azt hogy ezt a szándékot szolgálniuk kell, a hatalmat birtoklónak az utasításait végre kell hajtaniuk. Az utóbbi esetet nevezik jogos vagy legitim hatalomnak, másképpen **uralomnak**.

Tradicionális, karizmatikus és racionális-legális uralom

Weber a legitim hatalomnak vagy uralomnak három típusát különböztette meg:

- **Tradicionális uralom** esetében a hatalomnak alávetettek azért fogadják el a legitimitásukat a hatalmat birtokló személy hatalmát, mert az a hagyományokon alapul. Ilyen volt általában a királyok hatalma a középkorban. Az alattvalók elfogatták, hogy a király meghatározott öröklési rend szerint örökölte királyi méltóságát, jogosan uralkodik.
- **Karizmatikus uralom** esetén a legitimitás alapja az uralkodó személyisége, az alattvalóknak az a meggyőződése, hogy az uralkodó annyira bölcs, bátor, jó vagy igazságos ember, hogy ennek alapján teljesen jogosult arra, hogy alattvalóit vezesse. Karizmatikus uralomnak és uralkodóknak, politikusoknak nagyon sok változatát ismerjük a történelemből: Gandhi-től Kossuth Lajoson, Julius Césáron és Napóleonn keresztül Adolf Hitlerig és Sztálinig, akik némelykor nagy szolgálatot tettek alattvalóiknak, máskor azonban a karizmatikus vezetők súlyos katasztrófákba vitték alattvalóikat.
- **Racionális-legális uralom** esetén az uralkodó hatalma azon alapul, hogy az adott társadalomban elfogadott alkotmányjogi szabályok szerint került uralomra, és az érvényes jogszabályoknak megfelelően, azokat semmilyen esetben sem sértve gyakorolja uralmát.

Demokrácia, totalitarizmus, autoritarizmus

A politikai rendszerek két szélsőséges típusa a demokrácia és totalitarizmus. A demokráciának sokféle definíciója van. *Karl Popper* definíciója: demokratikus a politikai rendszer abban az esetben, ha a társadalom tagjai, az állampolgárok erőszak nélkül leválthatják, kicserélhetik az uralmon lévőt, ha többségük nincs velük megelégedve. Azonban a politikai rendszerekben, ahol meghatározott időnként olyan parlamentáris választásokra kerül sor, ahol több párt indulhat, és ahol a választáson többséget kapó párt vagy koalíció alakít kormányt, demokrácia van. *R. Dahrendorf* azon gondolata is figyelemre méltó, hogy a politikai demokrácia akkor tekinthető teljesen megszilárdultnak, ha

már két alkalommal került sor ilyen parlamenti választás következtében kormányváltásra, kétszer sikerült az ellenzéknek a parlamenti választást megnyernie és kormányt alakítania. Más szóval a demokráciához hozzátartozik, hogy a kormánypárti és az ellenzéki szerep a pártok között időnként felcserélődik.

Smelser (1994) a demokráciának olyan definícióját adta, amelyben a döntéshozók formalizált versengési mechanizmus útján, vagyis választások útján kerülnek hatalomra: a döntéseket állandó versenyhelyzetben hozzák, pártok és nyomást kifejtő csoportok folyamatosan próbálják befolyásolni a döntéseket, végül a hatalmat intézményes korlátok (alkotmány, a jog uralma) között gyakorolják, amelyek védik az egyént, a magánérdekeket, a kisebbségeket.

Totalitáriusnak nevezzük azt a diktatórikus politikai rendszert, amely nem teszi lehetővé a nyílt politikai ellenzéki tevékenységet, és ezen túlmenően az állampolgárok magánéletébe is bele kíván szólni, gondolkodásukat is ellenőrizni és szabályozni kívánja. Ennek érdekében egypártrendszert vezet be, hivatalos ideológiát fogalmaz meg, ezzel ellentétes gondolatokat, világnézetet nem terjeszt el, monopolizálja a kommunikáció csatornáit, a sajtót, a televíziót és rádiót uralma alatt tartja, politikai pereket rendez, bebörtönöz, megkínóztat, kivégeztet minden tényleges vagy potenciális ellenzékét, sőt sokszor olyanokat is, akiknél az ellenzéki gondolatok gyanúja sem merül fel, többek között az állami és pártbürokrácia egyes tagjait is.

Autoriátusnak nevezzük azt a diktatórikus politikai rendszert, amely nem teszi lehetővé a nyílt ellenzékét, de az állampolgárok magánéletébe és gondolkodásába való beleavatkozástól többé-kevésbé tartózkodik, tehát nem szól bele abba, hogy valaki a vallását gyakorolja-e vagy nem, milyen nem politikai egyesületnek tagja, mivel tölti szabadidejét, mit olvas, milyen rádiót hallgat stb.

A demokráciának több fajtája van. Elsősorban a közvetlen és a képviselői demokráciát kell megkülönböztetni. A közvetlen demokráciában minden polgár részt vesz vagy legalábbis részt vehet a döntések meghozatalában. A népszavazás, amelyet időről időre ma is több demokratikus országban alkalmaznak, szintén a közvetlen demokrácia intézménye. A képviselői demokráciában, amely a legtöbb mai fejlett demokráciában érvényesül, az állampolgárok képviselőket választanak, akik a döntéshozatalban részt vesznek. Ez nevezte R. Dahl (1989) poliarchiának.

Párt, nyomást kifejtő csoport, mozgalom

Pártnak nevezzük az olyan szervezett csoportokat, amelyeknek kifejezett céljuk a politikai hatalomra jutás, illetve a hatalom megtartása. **Nyomást kifejtő csoportnak** nevezik az olyan szervezett csoportokat, amelyek célja nem a politikai hatalomra jutás, hanem a politikai döntések befolyásolása, saját érdekeiknek megfelelően. Tipikus példája valamely iparág érdekeinek védelmére létrehozott lobby. Hasonló az érdekcsoport fogalma is: ez a társadalom valamely részének, pl. a nyugdíjasoknak képviseli az érdekeit. A **mozgalom** kevésbé szervezett társulás, amelynek megszületése nem valamilyen részecssoport érdeke, hanem a társadalom valamilyen súlyosnak tartott problémáinak felismerése és az ennek orvoslására, legtöbbször a társadalom alapvető megváltoztatására való törekvés. Mozgósítási próbáikkal az egész társadalmat, minél több hívet akarnak szerezni céljaik megvalósítása érdekében. Tipikus példája a zöldmozgalom. A mozgalmak sokszor nem a demokrácia hagyományos eszközeit alkalmazzák, hanem a tiltakozás különböző formáit, pl. a tüntetést.

Az alkalmazott módszerek, eszközök kérdésköréhez tartozik A. O. Hirschman (1970) igen szellemes megkülönböztetése a kivonulás és a kritika vagy jobbító felszólalás

alternatívájáról. A *kivonulás* azt jelenti, hogy az elégedetlen személy egyszerre elhagyja azt a közösséget, amelynek működésével, elveivel, teljesítményével elégedetlen. A legegyszerűbb példa a fogyasztó, aki felhagy a nem megfelelő minőségű terméket eladó cég árujával, pl. a mosógépének vagy személygépkocsijának vásárlásával és helyette másik cég termékeihez fordul.

Civiltársadalom

A civiltársadalom fogalma a legutóbbi években hódított tért a társadalomtudományokban. A civiltársadalmak alatt értik a társadalomnak mindazokat az autonóm szervezeteit, amelyek az egyesületeket, köröket, egyházakat, némelykor a magánvállalatokat is magukba foglalják, amelyek nem függenek az államtól. Más szerzők kiterjesztik a fogalmat, és beleértik

egyrészt azt a magatartást, amikor az állampolgárok részt vesznek a közügyekben, nemcsak saját hasznukat keresik, hanem a közösség javát igyekeznek elmozdítani. Beleértik másrészt a demokráciában szükséges mentalitást: az udvariasságot és toleranciát a közösség többi tagjával szemben.

Jóléti állam

A demokratikus rendszer lényegéhez tartozik, hogy az állampolgároknak *jogaik* vannak. T. H. Marshall (1973) háromféle jogot különböztet meg: *a polgári jogokat* - a szabadságjogokat, a *politikai jogokat* ó a választásnak és a politikai hivatalra választhatóságnak a jogát, végül a *szociális jogokat* ó az állampolgároknak azt a jogát, hogy a társadalom biztosítja számára az életszínvonalnak és a szociális biztonságuknak valamilyen elfogadott minimumát. A szociális jogokhoz kapcsolódik a **jóléti állam** fogalma. Jóléti államnak nevezzük az olyan államot, amely jóléti juttatások széles körét biztosítja állampolgárai számára, vagyis messzemenően gondoskodik polgárai jólétéről. Az állam növekvő részt vállal az állampolgárok jólétében, nyugdíjat biztosít, családi támogatásokat ad, betegségi, baleseti, munkanélküliségi támogatást nyújt, továbbá ingyenes egészségügyi ellátást biztosít. Némely országban az ingyenes oktatás is a jóléti állam része.

Módszerek

A politikai szociológiában ó ugyanúgy, mint a szociológia más ágaiban ó a leggyakrabban használt módszer a survey típusú adatfelvétel.

Gyakran használják forrásként a politikai közvélemény-kutatások eredményeit.

Speciális módszereket, mélyinterjúkat, írásos dokumentumok vizsgálatát szokás használni, amikor valamely helyi társadalom, település hatalmi viszonyait kutatják és amikor egy-egy meghatározott politikai döntés meghozatalának körülményeit kutatják.

Elméletek

Az állam

Az állam és a kormányzati szociológiával kapcsolatos alapvető elméleti kérdés, hogy mi az állam és a kormányzat funkciója. A marxisták szerint az állam és a kormányzat egyszerre az uralkodó osztály érdekeit szolgálja ki, a fennálló társadalmi rendszer fenntartására törekszik, és pedig akár a szegényebb rétegeket támogatja a szociálpolitikán keresztül, akár pedig az elégedetlen tömegek közé lövet. Az állam arra törekszik, hogy a társadalom tagjai minél nagyobb részének megelégedésére kormányozzon, az érdekellentéteket kiegyenlítsse és a külső beavatkozástól megvédje.

Abban a kérdésben, hogy kinek a kezében van a hatalom, ki határozza meg vagy befolyásolja az állami döntéseket, szintén két elmélet áll egymással szemben. A pluralista elmélet szerint (Riesman 1968) sok különböző érdekcsoport közötti vitában és versenyben alakul ki a végső döntés. Az elitelmélet szerint (Mills 1962) viszont egy szűk elit hozza meg a döntéseket, ez az elit szoros személyi kapcsolatban áll, hasonlóan gondolkodik, hasonló érdekeket képvisel.

A kapitalizmus késői szakaszában az állam az osztálykonfliktus mérséklése érdekében egyre nagyobb jóléti feladatokat vállalt magára, azaz létrehozta a jóléti államot. A jóléti állam szolgáltatásai azonban egyre többbe kerülnek, ugyanakkor a gazdasági növekedés lelassulása következtében az állami költségvetés és a társadalombiztosítás bevételeinek növekedése

lelassul, így az állam és a társadalombiztosítás nem képes korábbi jóléti kiadásai vállalásának maradéktalanul eleget tenni.

A nemzetállam

Az állam szerepével kapcsolatos másik elméleti kérdés, hogy a nemzetállam változatlanul fennmarad-e vagy fokozatosan háttérbe szorul, veszít hatalmából, hatásköréből egyrészt a nemzetállam fölötti szervezetekkel, Európában elsősorban az Európai Unióval, másrészt a nemzetállamnál kisebb regionális egységekkel szemben. Míg a nemzeti összetartozás érzése, a nemzettudat, mint a szociális tudat egyik fajtája, valószínűleg már évszázadokkal ezelőtt kisebb-nagyobb intenzitással létezett és nem mutatja az eltűnés jeleit, a nemzetállam eszméje a XVIII. században, legkorábban a XVII. században jelent meg a történelemben. A nemzetállam eszméjén azt az elképzelést, politikai célt értjük, hogy egy nemzetnek minden tagja legyen egy adott nemzetállamnak alattvalója, és hogy egy állam minden polgára legyen az államalkotó nemzet tagja. E két célból következik, hogy a nemzetállam ki kívánja terjeszteni fennhatóságát, területét minden, az adott nemzet tagjának tekintett személyre, továbbá az állam minden polgárát akár erőszak árán is az államalkotó nemzet tagjává akarja tenni, be kívánja olvasztani a többségi nemzetbe. A nemzetállamokon belül megerősödik a régiók szerepe. A régiók némelykor több állam területére terjednek ki (pl. a Bázeli környéki régió).

Demokrácia és gazdasági fejlettség

A szociológusokat élenként foglalkoztatja a kérdés, hogy a demokrácia és a gazdasági fejlettség szintje között van-e olyan mint Lipszet állítja és ha igen, milyen szoros a kapcsolat. Más szóval lehet-e arra számítani, hogy a gazdasági fejlettség magasabb szintjének elérése után minden totalitárius és autoritárius rendszer demokratikussá alakul át.

F. Fukuyama (1994) amerikai politikatudós tétele, hogy szűnik a történelem vége, nem lesznek többé a különféle rendszerek és ideológiák közötti harcok, mert a politikai demokrácia és a piacgazdaság egyértelműen és visszafordíthatatlanul bebizonyította felsőbbrendűségét, és visszafordíthatatlanul győzött. Tétele nagy vitát váltott ki, sokan ellentmondtak neki.

Állampolgári kultúra

A demokrácia létrejöttének és fennmaradásának másik fontos elmélete a demokratikus vagy állampolgári kultúra meglétében látja a legfontosabb tényezőt (Almond-Verba 1963). Ez a politikai kultúra azt jelenti, hogy az állampolgárok tájékozottak és elkötelezettek a politikai kérdésekben, aktívan részt vesznek a politikai vitákban, racionálisan gondolkodnak a politikai kérdésekről. Ugyanakkor az sem elenyésző, ha az állampolgárok túlságosan aktívak minden politikai kérdésben, az aktivitás mellett érvényesülnie kell a kormányzati intézkedések elfogadásának is.

Totalitarizmuselméletek

A demokrácia feltételeire vonatkozó kérdés ikerpárja az a kérdés, hogy milyen feltételek segítik elő a totalitárius és az autoritárius rendszerek létrejöttét és fenntartását, még élesebben fogalmazva: milyen erők, körülmények okozzák a demokratikus rendszerek bukását és autoritárius, sőt totalitárius rendszer általi felváltásukat.

A legegyszerűbb totalitarizmuselméletek első sorban a nemzetiszocialista Németország története alapján a piacgazdaságokban bekövetkezett súlyos gazdasági válsággal, igen nagy tömegek munkanélküliségével és gazdasági lecsúszásával magyarázzák a totalitárius rendszerek hatalomra jutását. Ez elkeseredett, a piacgazdaságból és a demokráciából kiábrándult emberek számára a totalitárius rendszer anyagi biztonságot, munkahelyet ígért, ezért támogatták azt legalább ideig-óráig.

Elméletileg igényesebb az a magyarázat, amely a totalitárius rendszert a sikertelen vagy a megkésett modernizációval hozza összefüggésbe azokban az országokban, ahol nem volt kelléppen erős a polgárság ahhoz, hogy a modernizációt demokratikus politikai rendszerben valósítsa meg.

A két világháború között elterjedt volt az a gondolat, hogy a totalizmus a tömegtársadalom következménye. Az eltömegesedés, az elgyökeretlenedés kétféleképpen is érthető, egyrészt úgy, hogy az iparosodás és városiasodás következtében nagy tömeg parasztszármazású és vidéki lakos költözik be a nagyvárosokba, társadalmi értelemben atomizálódnak.

Demokrácia és piacgazdaság

A rendszerváltás előtt első sorban Kelet-Közép-Európában, de a világ más részein is égető kérdés volt a demokrácia és a piacgazdaság összefüggése. A kérdést két részletre bonthatjuk fel:

1. Szükséges-e a piacgazdaság működéséhez a demokrácia, vagy pedig autoritárius politikai rendszer mellett is képes a piacgazdaság működni? Másképpen fogalmazva: a központilag tervezett gazdaságból a piacgazdaságba való áttérésnek demokratikus vagy autoritárius politikai rendszer mellett van-e nagyobb esélye a sikerre? Több példa van arra, hogy a piacgazdaság autoritárius politikai rendszerben is működni képes. A totalitárius politikai rendszer azonban Kornai János szerint nem egyeztethető össze a piacgazdasággal.
2. Szükséges-e a politikai demokrácia működéséhez a piacgazdaság, vagy egy központilag tervezett és/vagy legalább részben a termelési eszközök állami tulajdonán alapuló gazdaságban is működhet demokratikus politikai rendszer, más szóval lehetséges-e szocialista demokrácia? Erre a kérdésre nincs egyértelmű válasz a szakirodalomban.

13. KULTÚRA, ÉRTÉKEK ÉS NORMÁK, SZOCIALIZÁCIÓ

Alapfogalmak

A szociológiában használt kultúrafogalom a hétköznapi fogalomnál sokkal tágabb. A szociológia a kulturális antropológiához hasonlóan a kultúra fogalmába tartozónak tekinti nemcsak és nem is első sorban az irodalmi, művészeti, zenei alkotásokat, azok ismeretét és élvezetét, hanem egyrészt az emberek alkotta tárgyakat (pl. épületeket, bútorokat), másrészt és főképpen a társadalom viselkedési szabályait, normáit, az azokat alátámasztó értékeket, hiedelmeket, a vallást, továbbá a hétköznapi és tudományos ismereteket, végül magát a nyelvet. Tehát a kultúra anyagi, kognitív és normatív elemekből áll, vagyis tárgyakkól, tudásból, továbbá értékekből, normákból.

Kultúra, szubkultúra, kulturális pluralizmus

Minden emberi társadalomnak van kultúrája, de ezek az emberi kultúrák nagyon eltérnek, ugyanazon emberi szükséglet kielégítésének más-más módját írják elő. A család jó példa arra, hogy a kultúra folyamatosan változik. Ahogy a szükségletek változnak, úgy módosul lassan a kulturális alkalmazkodás is. A konkrét szükségletek, a természeti-gazdasági-társadalmi körülmények változása általában gyorsabb, mint a kultúra, más szóval a kultúra elmaradhat a külső feltételek változása mögött. Ilyenkor szokás **kulturális késésről** beszélni.

A társadalmakon belül többé-kevésbé különálló **szubkultúrák** élnek. A szubkultúra a társadalom többségének kultúrájától eltérő kultúra. Egészen különlegesek a deviáns szubszkultúrák (a bűnözők bizonyos csoportjai, a kábítószer-fogyasztók stb.) Több kultúrának egy társadalmon belüli együttélését nevezik **kulturális pluralizmusnak**, az ilyen társadalmat pedig multikulturális társadalomnak.

Normák

Ahhoz, hogy egy kisebb társadalmi közösség vagy egy nemzeti társadalom, sőt az egész emberiséget átfogó világtársadalom működésére képes legyen, tagjainak követniük kell bizonyos viselkedési szabályokat, normákat, máskülönben viselkedésük a társadalom többi tagja számára kiszámíthatatlanná válik, és ezáltal lehetetlenné válik az együttműködés. A norma megszegését mindig valamilyen szankció bünteti.

A társadalomban nagyon sokféle norma érvényesül egymás mellett. Vannak jogi normák, amelyek megtartásáról az állam végső esetben kényszerrel gondoskodik, ill. amelyeknek megszegését kényszereszközökkel torolja meg. Vannak erkölcsi szabályok, amelyeknek megszegését a társadalom többi tagja többé-kevésbé egyöntetű és erősen rosszállással, megvetéssel bünteti. A normákkal kapcsolatban öt nagyon fontos tényre kell felhívni a figyelmet:

1. Egy adott társadalomban is ellentmondásban lehetnek a normák. Például fordulhat, hogy a büntető jog büntet olyan cselekményeket, amelyeket a népesség többsége nem helytelenít erkölcsileg.
2. A normák a társadalmak történeti fejlődése során változnak. Egyszerű példája ennek a homoszexualitás büntető jogi és erkölcsi megítélésének változása az európai társadalmakban.
3. A különböző társadalmakban egymástól eltérő normákat fogadnak el. Jó példája ennek a vérbosszú, amelyet egyes társadalmakban kötelezőnek tartanak vagy tartottak, másutt viszont súlyosan büntetnek.
4. Az a tény, hogy valamilyen normát egy társadalomban elfogadnak, nem jelenti azt, hogy ez a norma feltétlenül előnyös az adott társadalom fennmaradása és fejlődése szempontjából. (Például a tehenek levágása a hindu vallásban.)
5. A társadalmi fejlődés egyik fontos összetevője az, hogy a normák változnak. Ezért a szociológusnak mindig óvakodnia kell attól, hogy minden további nélkül negatívan értékeljen valamilyen jelenséget vagy viselkedést csak azért, mert az adott társadalom normáival ellentétes, vagy egyszerűen azért, mert a büntető jog szabályaiba ütközik.

Értékek

Az **értékek** olyan kulturális alapelvek, amelyek kifejezik azt, hogy az adott társadalomban mit tartanak kívánatosnak és fontosnak, jónak vagy rossznak. Az értékek és azok sorrendje társadalmanként és korszakonként eltérő lehet.

Szocializáció, szerep, státusz

A **szocializáció** fogalmát a szociológia és a pszichológia egyaránt használja. Azon az empirikus megfigyelésen alapul, hogy tartós és intenzív emberi kapcsolatok hiányában a csecsemők és kisgyermek nem fejlődnek teljes mértékben emberi személyiségekké és nem képesek felnőttek korukban a társadalmi életben részt venni.

A szocializációt többféleképpen definiálhatjuk. Az egyik definíció szerint az a folyamat, amelynek során az *emberi személyiség kialakul*. Ezt a definíciót inkább a pszichológia használja. A másik definíció szerint a szocializáció az a folyamat, amelynek során a gyermekek megtanulják, hogyan lehetnek társadalmunk hasznos tagjai, hogyan kell a társadalomban élniük. Ebben az értelemben a szocializáció során a gyermek *megtanulja a környezet, társadalom kultúráját, normáit, értékeit*.

A **szerep** viselkedési mintákból, jogokból és kötelességekből áll. Különböző státuszokhoz különböző szerepek tartoznak. A **státusz** egy, a társadalomban elfoglalt pozíciót jelent. Státusz például a tanár, az apa és az anya, az egyesületi tag pozíciója. Egy embernek természetesen több státusza van párhuzamosan.

A szocializáció legfontosabb intézménye a gyermekkori család. A gyermek elsősorban a szüleitől, továbbá testvéreitől és más rokonaitól sajátítja el a normákat és értékeket, a társadalom kultúráját. A szocializáció más szinterei növekvő szerephez jutnak, amikor a szülő és gyermekeik közti interakció csökken. Ilyen mindenekelőtt az iskola. Az iskola mellett az azonos életkorú barátok játszanak nagy szerepet. Ez a szerep lehet negatív, ha ez a baráti csoport galériajellegű, vagyis deviáns értékekre és normákra szocializálja a gyermeket vagy a serdülőt. Szocializálnak a modern társadalmakban a tömegkommunikációs eszközök is, különösen a *televízió*.

A szocializációval összefüggő fogalom az **internalizálás**. Ez azt a folyamatot jelenti, hogy az egyén olyan mértékben sajátítja el, teszi magáévá az értékeket és normákat, hogy akkor is azoknak megfelelően viselkedik, ha nem számít külső negatív szankcióra a norma megszegése esetén.

A **szükséglet** fogalmát újabban a fejlődő országokra vonatkozó szegénységkutatásban alkalmazzák, mondván, hogy vannak az embernek bizonyos alapvető szükségletei, mint az élelmiszer, a ruha, a lakás, az ivóvíz stb.

Az élet minősége

Az élet minősége fogalma azt jelzi, hogy az anyagi szükségletek kielégítettségének magas szintje még nem jelenti szükségképpen, hogy a társadalom tagjai jól élnek, a javakkal való ellátottság tekintetében is jól érzik magukat. Ehhez kapcsolódik a jólét és a jólét megkülönböztetése. A jólét általában az anyagi javakkal való ellátottságot értik, míg a jóléten azt, hogy a társadalom tagjai nemcsak az anyagi javak tekintetében, hanem a különböző szellemi és pénzben nem mérhető javakkal való ellátottság tekintetében is jól érzik magukat. A jóléthez hasonló a boldogság fogalma, ezt is szokás vizsgálni szociológiai adatfelvételekkel.

Kulturális szakszociológiák

Az utolsó években megerősödött az empirikus *értékszociológia*. A konkrét kérdésválasz adatfelvételekben ez sokszor összekapcsolódik az életminőség-vizsgálatokkal. A társadalom tagjainak morális színvonalát, morális szokásait vizsgálja a morális szociológia. Elsősorban azt kutatja, hogy milyen televíziós sorokat néznek, rádiós sorokat hallgatnak, könyveket olvasnak, filmeket néznek, múzeumokat látogatnak stb.

A szociológiának külön ágazatai az irodalom, a művészet és a zene szociológiája. Ezek a műalkotások létrejötte és befogadásának társadalmi meghatározó tényezőivel foglalkoznak. Az ilyen irányú kutatások legkiemelkedőbb képviselője a világon a magyar *Hauser Arnold* (1980, 1982) volt.

Meg kell említeni a divatszociológiát is. Egyrészt a divat is a szociológiai értelemben vett kultúra alkotórésze, másrészt a divat szociológiai megismeréséhez még több üzleti érdek fűződik.

Módszerek

Rokeach, Inglehart és Kohn módszere az értékek vizsgálatára

A normák, értékek, attitűdök vizsgálatának legelterjedtebb módszere az, hogy a kérdéskör vizsgálatban konkrétan megfogalmazott kérdéseket tesznek fel ezekre vonatkozóan.

A nemzetközi szakirodalomban több, széles körben alkalmazott érték-skálát találhatunk. Közülük az egyik legismertebb a Rokeach (1968) által kidolgozott értékrendszer. Ebben 18 terminális (cél-) érték és 18 instrumentális (eszköz-) érték fontossági sorrendjét állapíthatják meg a megkérdezett személlyel. Célérték pl. az érdekes élet, a béke, az egyenlőség. Eszközérték pl. a hatékonyság a munkában, az önfegyelem, a türelem.

Inglehart (1977, 1990) egy négytétéles és egy tizenkét tétéles értékvizsgálati kérdéssorozatot dolgozott ki. A négytétéles változatban a megkérdezett személynek a négy alábbi fő társadalmpolitikai cél közül azt a kettőt kellett kiválasztania, amelyet a legfontosabbnak tart:

1. közrend fenntartása,
2. az infláció leküzdése,
3. az állampolgárok nagyobb beleszólása a fontos politikai döntésekbe,
4. a szólásszabadság.

A tizenkét tétéles változatban további két esetben kell négy cél közül a két legfontosabbat kiválasztani. Ezek a célok:

1. gyors ütemű gazdasági növekedés,
2. erős honvédelem,
3. az embereknek nagyobb beleszólásuk legyen abba, hogyan döntenek el a kérdéseket munkahelyükön és lakóhelyükön,
4. a városokat és tájat szebbé tenni, és
 - stabil gazdaság,
 - küzdelem a bűnözés ellen,
 - előrehaladás egy emberségesebb, kevésbé személytelen társadalom felé,
 - előrehaladás egy olyan társadalom felé, ahol a gondolatok, eszmék fontosabbak a pénznél.

Mindhárom négytétéles kérdésben az első két érték képviseli a materiális értékeket, az utóbbi kettő a posztmateriális értékeket

Az attitűdök vizsgálata

A végső értékek helyett sok esetben **attitűdöket** vizsgálnak. Attitűdnek nevezik az egyénnek azt a lelki és szellemi készségét, hogy bizonyos tárgyakra, személyekre, helyzetekre meghatározott módon reagáljon.

Az élet min ségének vizsgálata

Az élet min ségő adatfelvételek során egyrészt rákérdeznek a jólétő nem anyagi elemeire, mint az emberi kapcsolatok gyakoriságára, melegségére és az önértékelésre, olyan kérdésekkel, mint pl. Őgy érzi-e, hogy olyan munkát végez, amely megfelel képességeinek?ő vagy Őgy érzi-e, hogy fontos a barátai számára?őMáskézt adatokat gy jtenek (töbnyire a Őnagyon elégedetlenő-ig terjed Őskálákkal) az életkörülmények anyagi dimenzióival (például jövedelem, lakás, lakókörnyezet) és a jólétő nem anyagi elemeivel (pl. családdal) való elégedetlenségre.

Elméletek

A gazdasági alap és a kultúra kölcsönhatásai

Marx szerint a gazdaság az alap, és a tudati viszonyok mind a felépítményhez tartoznak, amely az alap változásának hatására változik meg. Ezzel szemben Max Weber a tudati viszonyoknak, különösen a vallásnak a gazdasági viszonyokra gyakorolt hatását tanulmányozta.

R. Münch (1993) a közelmúltban megjelent munkájában azt bizonyította, hogy a vallás, a tudomány, a mindennapi társadalmi kultúra különbségei következtében az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és Németország némileg másfajta modernizációt valósított meg.

Értékek változásának elméletei

Nagyjából a 60-as évek közepe-vege óta figyeltek fel a szociológusok az értékek változására. Els sorban a fiatalok között egyre kisebb értéke van az anyagi javaknak, a jövedelem növekedésének, a foglalkozási karriersikernek, és egyre fontosabbá válnak a tartalmas és bens séges emberi kapcsolatok, a kulturális értékek, a küls kötöttségekt l való függetlenség, a szabadság.

A nevelés dilemmái

Konkrét kérdések merülnek fel, mint az, hogy a szigorú vagy az engedékeny gyermeknevelés a helyesebb.

A szocializációval kapcsolatban felmerül azonban egy teljesen alapvet kérdés, nevezetesen az, hogy az-e a kívánatos, hogy a társadalom tagjai tökéletesen beilleszkedjenek a társadalomba, teljesen konformak legyenek minden értékkel és normával szemben. A teljes konformitás ugyanis a társadalom teljes megmerevedéséhez vezet.

Az élet min ségének három dimenziója

Az *életmin ség*-vizsgálatok két f elméleti kérdésének az látszik, hogy hogyan lehet a emberi szükségleteket vagy jóléti értékeket rendszerezni, továbbá hogyan függ össze az egyes emberek objektív helyzete és az azzal való megelégedettségük.

E. Allardt (1975) finn szociológus ó A. Maslow amerikai pszichológus szükségelméletét továbbfejlesztve ó az emberi szükségletek és a jólét három szintjét különböztette meg: a Őbirtoklástő, a Őszeretetető és a Őléteztő vagy Őönmegvalósítástő.

Birtoklás az emberi élet külső feltételeit, mint az étkezést, lakást stb., a szereteten az emberi kapcsolatok iránti igényt, létezésen pedig az elidegenést ellentétét, az egyéni élet értelmének érzését értette.

14. DEVIÁNS VISELKEDÉSEK

Az emberek társadalmi együttélése azért lehetséges, mert nagy többségük alkalmazkodik az adott társadalomban elfogadott normákhoz, viselkedési szabályokhoz. Ugyanakkor minden társadalomban előfordul, hogy egyes tagjai ezeket a normákat megszegik. A normaszegést nevezik devianciának, a normaszegő viselkedést **deviáns viselkedésnek**.

Alapfogalmak

Deviáns viselkedés

Deviáns viselkedésnek azokat a viselkedéseket nevezzük, amelyek eltérnek az adott társadalomban elfogadott normáktól. Ilyenek a bűnözés, öngyilkosság, alkoholizmus, kábítószer-fogyasztás és a lelki betegségek. Ezek a normák társadalmanként eltérőek lehetnek, és korszakonként változhatnak, és hogy a deviancia nem mindig szükségképpen káros a társadalom egésze számára.

A szociológia arra ösztönöz, hogy minden egyes deviáns viselkedésfajta okait és következményeit alaposan és tárgyilagosan elemzzük, és elfogadjuk, hogy bizonyos mennyiségű devianciával együtt kell élni a társadalomban, a modern társadalmakban talán még inkább, mint korábbi korszakokban.

Kérdés, hogy milyen fajtájú és súlyosságú normaszegést tekintünk deviáns viselkedésnek. Eltérő lehet egy-egy társadalom különböző etnikai, vallási stb. csoportjainak felfogása is a követendő normákról (pl. az abortusz kérdésében).

Ezekből a dilemmákból kiutat jelenthet az, ha azt mondjuk: azt a normaszegő viselkedést tekintjük deviáns viselkedésnek, amely az egyén és a társadalom számára káros vagy súlyosan káros.

Módszerek

Statisztikai mutatók

Az öngyilkossági arányszámot a statisztikai és a demográfiai évkönyvek évente közlik. A statisztika alapja a halálzási statisztikai lapon szereplő halálok. Felmerülhet a kérdés, hogy nem fordul-e elő, hogy a ténylegesen öngyilkosság következtében meghalt személyeknél valamely más halálokot írnak be, akár információhiány, akár az öngyilkosság tényének leplezési szándéka miatt. (pl. életbiztosítás végett is letagadják az öngyilkosság tényét).

A bűnözésről négyféle statisztikai adatot közölnek a statisztikai kiadványok:

1. az ismertté vált közbűnös bűncselekmények száma, ez azoknak a cselekményeknek a száma, amelyeket a rendőrség nyilvántartásba vett,
2. az ismertté vált elkövetők száma,
3. a vádlottak száma,
4. az elítéltek száma.

Viktimológiai felvételek

Némely esetben úgy próbálják a bűnözés elterjedését felderíteni, hogy a lakosság reprezentatív mintáját kérdezik meg, hogy követtek-e el ellene egy meghatározott időn belül (pl. múlt évben) bűncselekményt vagy valamilyen meghatározott fajta bűncselekményt. Ezeket nevezik **viktimológiai felvételeknek**.

Az alkoholizmus becslési módszerei

Az *alkoholizmus* mérésének módszertanában az első bonyolult kérdés magának az alkoholizmusnak a definíciója. Kétféle definíciót ismer a szakirodalom. Az orvosi definíció szerint az alkoholista, akinél már kialakult az úgynevezett dependencia vagy függőség, tehát nem tud uralkodni az ivásán. Az uralkodásra való képtelenségnek is legalább két változata van: van, aki nem képes lemondani arról, hogy mindennap ő az alkoholizmus elrehabilitált szakaszában minden reggel ő szeszes italt fogyasszon, és van, aki nem képes a teljes lerészegedésig megállni az ivásban, ha egyszer hozzákezdett.

Az utóbbinak is legalább két változata van, mert vannak alkoholisták, akik nagyjából hetente-kéthetente, többnyire hétvégén részegednek le súlyosan, és vannak olyanok is, akik hosszabb ideig, néha hónapokig is képesek elkerülni a lerészegedést, amikor a teljesen öntudatvesztésig lerészegednek, és többnyire súlyos károkat okoznak maguknak és környezetüknek.

A szociológiai definíció szerint az az alkoholista, akinek életében ő családjában, munkahelyén, lakóközösségében, egészségi állapotában ő az alkohol fogyasztása súlyos problémákat okoz.

Az alkoholológia nemzetközi gyakorlatában két közvetett módszerrel becslik az alkoholisták számát egy-egy országban vagy ennél kisebb népességcsoportban. Az ún. Jellinek-képlet (1960) az adott évben májzsugorodásban meghaltak számából indul ki, ennek 60 %-át tekinti alkohol okozta májzsugorodásnak. Ezt a számot szorozza meg 144-gyel, és ezt tekinti az adott népességcsoportban élő súlyos alkoholisták számának. A képlet alapja az a megfontolás, hogy a májzsugorodás okozta haláleseteknek meghatározott részét az alkoholizmus okozza, és a súlyos alkoholistáknak meghatározott százalékos része hal meg egy adott évben májzsugorodás következtében.

Epidemiológiai vizsgálatok

A *kábítószer-fogyasztók* számának mérésénél hasonló problémák merülnek fel, de még nagyobb a bizalmatlanság. Bizonytalan a kábítószer-fogyasztó definíciója, mivel sokféle, különféle veszélyességű kábítószer létezik, és nagyon eltérő gyakorisággal és mennyiségben fordul elő kábítószer-fogyasztás. Becslési módszerek egyelőre nem állnak rendelkezésre, többek között azért sem, mert az összes fogyasztásról semmiféle adat nincsen. A lakosság megkérdezésén alapuló **epidemiológiai felvételeket** lehet végezni, de a letagadás esélye minden bizonnyal még nagyobb, mint az alkoholfogyasztás esetében.

A mentális vagy lelki betegségek mérése hasonlóan nehéz problémákba ütközik. Ebbe a kategóriába a súlyos betegségektől (pl. skizofrénia) a neurotikus panaszokig igen változatos viselkedési zavarokat lehet besorolni.

Elméletek

A deviancia funkciói és diszfunkciói

A devianciával kapcsolatos legáltalánosabb elméleti kérdés, hogy milyen szerepet játszi a deviancia, milyen funkciói vagy diszfunkciói vannak a devianciának a társadalomban.

Durkheim (1978) rámutatott arra, hogy a deviancia nem az adott viselkedés lényegéből következik, hanem az adott társadalom ítéletéből, a társadalomban elfogadott normákból, amelyek társadalmanként és korszakonként eltérhetnek lehetnek.

A deviancia funkcióját illető legfontosabb szempont az, hogy a teljesen konform társadalomban, ahol senki sem tér el az elfogadott normáktól, minden változás, minden fejlődés leállna. Bizonyos deviáns viselkedésfajták gyakoriságának nagyfokú megnövekedése vitathatatlanul súlyos társadalmi zavarokhoz vezethet.

A szociológiai elméletek jellemzői

A szociológiai elméletek (kulturális elmélet, anomiaelmélet, minősítési elmélet) közös jellemzője, hogy elsősorban nem az egyén deviáns viselkedésének okait kutatják, hanem a deviáns viselkedés társadalmi gyakoriságának magyarázatát keresik, továbbá hogy nem az egyénben, hanem a társadalomban gyökerező okokat kívánják feltárni.

Biológiai elméletek

C. Lomroso olasz orvos a testi jellemzők, elsősorban a koponyaalkat és a b nözés között látott összefüggést. A b nözések szerinte jobban hasonlítanak az emberszabású majmokra és az ősemberekre, mint a mai modern emberre.

A közelmúltban fogalmazták meg azt az elméletet, amely az erőszakos b nözést egy spericális kromoszóma-rendellenességgel hozza kapcsolatba.

Az elmebetegségek okainak kutatásában, mivel azok egyértelműen az orvostudomány területére tartoznak, különösen gyakran jelennek meg olyan elméletek, amelyek ezeknek a betegségeknek az örökletesét és biológiai, genetikai alapját tételezik fel. Azt nem lehet kizárni, hogy bizonyos genetikai vagy más biológiai adottságok hajlamossá tesznek meghatározott elmebetegségekre.

Ugyanezt mondhatjuk el az alkoholizmus genetikai és biológiai elméleteiről is.

Pszichológiai elméletek

A pszichológiai elméletek vagy akut feszültséghelyzetekre, vagy az egész személyiségfejlődésre helyezik a hangsúlyt. A frusztráció-agresszió elmélet szerint a személyi szükségletek kielégítésében való sikertelenség, frusztráció agresszív viselkedést eredményez. Az agresszió irányulhat más személyek ellen (emberölés, testi sértés, nemi erőszak) vagy önmaga ellen (öngyilkosság) is.

Amikor egyes emberek életében azokat az okokat keressük, amelyek a deviáns magatartás kialakulásában akut feszültséghelyzetet, pl. öngyilkosság esetében az elmagányosodást, családi viszályt, az alkoholisták körében a férfi-női kapcsolatok problémáit, konfliktusait, kábítószer-fogyasztó fiataloknál az iskolai kudarckokat és konfliktusokat.

A pszichoanalitikus elméletek a személyiségfejlődésben keresik a deviáns viselkedés, elsősorban a mentális betegségek, azok között is különösen a neurózisok okát. Ezek a kora

gyermekkori élményekben, különösképpen a szülő-gyermek kapcsolatokban látják a felnőttkori deviancia gyökerét.

Kulturális elméletek

A kulturális elméletek abból a felfogásból indulnak ki, hogy minden társadalomban kulturális normák és értékek szabályozzák a társadalom tagjainak viselkedését. Ezek a normák kultúránként meg lehet sen eltér ek lehetnek. Tehát egyes kábítószeres és az alkohol fogyasztása egyes társadalmakban nem min sül deviáns viselkedésnek, más társadalmakban viszont igen.

A kulturális elméletek szerint tehát azokban a társadalmakban gyakoribb valamely deviáns viselkedésforma, amelyek azt engedélyezik vagy hallgatólagosan elfogadják, elt rík, kevésbé szigorúan szabályozzák, korlátozzák.

A kulturális elméletek körébe sorolhatjuk a chicagói iskola b nözéselméletét, az ún. differenciális asszociáció elméletét. Azok, akik gyakrabban kerülnek kapcsolatba b nöz kkel, nagyobb valószínű séggel válnak b nöz kké, mint azok, akik ritkán találkoznak b nöz kkel.

Anómiaelméletek

A szociológia klasszikus devianciaelméletei az anómiaelméletek. Ezek magyarázzák ugyanis a makrotársadalom jellemzőivel, struktúrájával, ellentmondásaival a deviáns viselkedés gyakoriságát. Egyben ezek azok az elméletek, amelyek a legkövetkezetesebben alkalmazzák azt a szemléletet, hogy a deviáns viselkedéseknek közös gyökereik vannak.

Az anómia a társadalmi normák meggyengülésének állapota. Ez többek között a gyors és nagy társadalmi változások hatására erősödik fel. A nagyobb fokú anómia pedig az öngyilkosság gyakoribbá válását okozza, mert a világos viselkedési szabályok hiánya megnöveli az egyes emberek életében előforduló feszültségeket.

Merton (1980) az 1930-as évek végén új anómiafogalmat vezetett be. Abból a megfigyelésből indul ki, hogy a jómódúak között ritka, de a szegények között gyakori mindenfajta deviáns viselkedés. Merton szerint az anómia nem egyszerűen a normák meggyengülése az adott társadalomban, hanem a társadalomban elfogadott célok és megengedett eszközök közötti ellentmondás.

(Anómia ó törvénynélküliségben van a társadalom, normálistól eltér állapot, beteges társadalom. Ez egy válság, amely beavatkozás a rendbe, ennek zavarait az emberek nem képesek feldolgozni, öngyilkosok lesznek.)

Srole (1956) a mentális betegségek vizsgálatában az anómia következő dimenzióit különböztette meg:

1. az a meggy z dés, hogy a közösség vezetői közömbösek a közemberek igényei iránt,
2. a társadalom működése érthetetlen, kiszámíthatatlan,
3. az életcélok megvalósíthatatlanok és ezért nem fontosak,
4. az egyén hiábavalónak, haszontalannak érzi magát,
5. nem várható segítség az embertársaktól.

Az anómiahoz hasonló fogalom az **elidegenedés**. Ennek dimenziói: a hatalomnélküliség, az élet értelmetlensége, az elmagányosodás, az önmagától való elidegenedés, az önértékelés elvesztése, végül normánélküliség. Látható, hogy ez az elidegenedésfogalom nagyon közel áll az újabb anómiaértelmezésekhez.

Az anómiaelméletekből adódó fontos következtetés, hogy a deviáns viselkedést mutató személyek a társadalmi viszonyok áldozatai, nem hibáztathatók viselkedésükért, megsegítésük a társadalom egészének mintegy kötelessége.

Min sítési elmélet

Az 1960-as években a deviáns viselkedésnek egy újfajta szociológiai elmélete jelent meg, az ún. **min sítési** vagy címkézési **elmélet**. Ezen elmélet szerint nem magán a viselkedésen, hanem a társadalomnak, valamint egyes erre kijelölt társadalmi intézményeknek (rend rségnek, bíróságnak, pszichiátriai intézménynek stb.) válaszreakcióján múlik, hogy valamilyen viselkedés vagy személy deviánsnak min sül-e. Egyszer bben fogalmazva, az elmebeteg pl. nem annyira a viselkedése különbözteti meg a társadalom többi tagjától, mint inkább az, hogy a pszichiáterek elmebetegnek min sítik.

